

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TEORİSİ ANABİLİM DALI

TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDE PİYASA
YAPISI VE OPTİMAL BANKA ÖLÇEĞİ -
ÖZEL MEVDUAT BANKALARI İÇİN BİR
ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk ÇOLAK

Hazırlayan
F. Leyla ÖZDİCLE

Ankara - 1996

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Fatma Leyla Özdicile'ye ait Türk Bankacılık Sisteminde Piyasa Yapısı ve Optimal Banka Ölçeği - Özel Mevduat Bankaları İçin Bir Araştırma adlı Çalışma, jürimiz tarafından İktisat Teorisi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....
Prof. Dr. Tezer Öcal

Üye.....
Yrd. Doç Dr. Ömer Faruk Çolak (Danışman)

Üye.....
Prof. Dr. İlhan Eronat

ÖZET

TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDE PİYASA YAPISI VE OPTİMAL BANKA ÖLÇEĞİ - ÖZEL MEVDUAT BANKALARI İÇİN BİR ARAŞTIRMA

ÖZDİCLE, F. Leyla

Aralık 1996

Bu çalışmada Türk bankacılık sistemde (TBS) piyasa yapısı araştırılarak bu yapının özel mevduat bankaları kârlılığı üzerindeki etkileri incelenmiş ve bu piyasa yapısında bankalar için optimal banka işletmesi ölçeği belirlenmeye çalışılmıştır. Piyasa yapısı belirlenirken mikroekonomik teorideki tanımlamalar ve rasyo analizinden yararlanılmıştır. Kârlılık yapısı araştırılırken özel mevduat bankaları için kârlılık fonksiyonu tahmin edilerek sektörde *piyasa yapısı-banka yönetimi-banka performansı (SCP) hipotezi* ile *verimlilik hipotezlerinden* hangisinin geçerli olduğu sınanmıştır. Aynı banka grubu için çokkürünlü maliyet fonksiyonu tahmininde bulunulurken translog maliyet fonksiyonu kullanılmış, *mali aracılık* yaklaşımı ile bankaların mevduat, kredi, işgücü girdileri kullanarak menkul değer, kredi üretiminde bulundukları varsayılmıştır. Her iki regresyonda da 1990-1995 Eylül arası dönemdeki 3 aylık veriler alınarak en küçük kareler (OLS) tahmin tekniği kullanılmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre oligopolcü piyasa yapısına sahip olduğu belirlenen Türk bankacılık sisteminde bankaların kârlılığı üzerinde belirleyici etkenin banka verimliliği değil bankacılık piyasındaki yoğunlaşma oranı olduğu ortaya çıkmıştır. Yıllar itibariyle azaldığı gözlenen piyasa yoğunluğunun yine de yüksek oranlarda seyrettiği saptanmıştır. Translog maliyet fonksiyonu tahmin sonuçları ise özel mevduat bankaları içinde optimal ölçekteki banka grubunun orta ölçekli bankalar olduğunu, büyük ölçekli bankalarda maliyet etkinsizliği bulunduğunu ortaya koymaktadır. Gümrük birliği sürecinde satın alma ve birleşmelerin gündeme geldiği ve bankaların rekabet güçlerini artırmak için büyüme hedefledikleri şu günlerde bankaların maliyet yapılarına ilişkin yeni tedbirleri gündeme getirmelerinin gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Anahtar sözcükler: Piyasaki rekabetçi yapı, SCP hipotezi, verimlilik hipotezi, translog maliyet fonksiyonu, global ölçek ekonomileri, ürüne özgü ölçek ekonomileri.

SUMMARY

**MARKET STRUCTURE IN TURKISH BANKING SYSTEM
and OPTIMAL SCALE FOR BANKS- A RESEARCH FOR
PRIVATELY OWNED DEPOSIT BANKS**

ÖZDİCLE, F. Leyla

December, 1996

This study aims at specification of the market structure of the Turkish banking system and the effects of this structure on the performance (in the sense of profitability) of privately owned banks, as well as the specification of optimal scale for banks for the sub group. Ratio analysis technique is used and fundamentals of the microeconomic theory are encountered to define the market structure in the sector. A profit function is estimated to analyse the performance structure of banks and the market structure-bank conduct-bank performance (SCP) hypothesis is tested against the efficiency hypothesis. While estimating the multiproduct firm cost function in the form of translog for the privately owned banks financial intermediation is assumed to underlie the bank production structure, i.e. banks are treated as firms which produce loans and deposits outputs by using loans, deposits and labour as inputs. In both of the regression equations the period under analysis covers the quarterly terms between years 1990-1995 September. The Ordinary Least Squares estimation technique is utilized in the regression equations.

As revealed by the results of the analysis, Turkish banking system has an oligopolistic market structure and the performance of banks are closely related to the high concentration ratios and market power of the banks rather than bank efficiency. Although the market concentration ratios have declined in time following the year 1980, concentration is still high in the system. On the other hand results from the estimation of translog cost function indicate that optimal scale for the privately owned banks in the system is medium size, whereas big scale banks are cost ineffective. In the phase of Customs Union with the European Community, the banks's policy to grow as well as the tendency in the market towards mergers and acquisitions to

increase market power and gain competitive advantage, it is clear that banks should and implement measures to reach a more effective state in terms of cost structure.

Key words: Competitive market structure, SCP hypothesis, efficiency hypothesis, translog cost function, global economies of scale, product specific economies of scale.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
KISALTMALAR CETVELİ	ix
TABLolar LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
ÖNSÖZ	xiii
1. GİRİŞ.....	1
2.TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNİN YAPISI.....	5
2.1. TÜRK MALİ SİSTEMİ VE BANKACILIK SEKTÖRÜ.....	5
2.1.1. FİNANSAL REFORMUN TARİHÇESİ.....	6
2.1.1.1. 1980 ÖNCESİNDE MALİ SEKTÖRÜN YAPISI.....	6
2.1.1.2. 24 Ocak 1980 TEDBİRLERİ VE MALİ SİSTEMDE YAŞANAN GELİŞMELER..	8
2.1.1.3. 1980 SONRASINDA MALİ SEKTÖRDE YENİDEN YAPILANMA VE KURUMSALLAŞMA.....	11
2.1.1.3.1. PARA PİYASALARI.....	11
2.1.1.3.2. SERMAYE PİYASALARI.....	13
2.1.2. BANKACILIK SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER	15
2.1.2.1. BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN HACMİ.....	15
2.1.2.2. ÜRÜN ÇEŞİTLENMESİ.....	19
2.1.2.3. BANKACILIK SEKTÖRÜ KÂRLİLİĞİ.....	21
2.1.2.4. BANKACILIK SEKTÖRÜNDE REKABET VE SERMAYE YAPISI.....	23

2.2. BANKACILIK SEKTÖRÜNDE PİYASA YAPISI....	24
2.2.1. MİKROEKONOMİK TEORİ VE OLİGOPOL PİYASALAR.....	24
2.2.1.1. OLİGOPOL PİYASALARDA REKABETÇİ YAPI.....	26
2.2.1.2 OLİGOPOL PİYASALARA BAŞLICA TEORİK YAKLAŞIMLAR.....	29
2.2.1.2.1. REKABETÇİ OLİGOPOL PİYASA YAPILARI.....	29
2.2.1.2.2. İŞBİRLİĞİNE DAYANAN OLİGOPOL PİYASA YAPILARI.....	35
2.2.1.3. PİYASAYA GİRİŞTEKİ ENGELLER.....	40
2.2.1.4. FİRMA ÖLÇEĞİ ve PİYASA YAPISI İÇERİSİNDEKİ ÖNEMİ.....	42
2.2.1.5. OLİGOPOL PİYASALARDA KÂRLILIK VE ETKİNLİĞE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR	44
2.2.2. TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNİN PİYASA YAPISI.....	46
2.2.3. FİNANSAL SERBESTLEŞME VE BANKACILIK SEKTÖRÜNDEKİ YAPILANMA	55
3. FİRMALAR KURAMI VE BANKACILIK SİSTEMİ	59
3.1. BANKACILIKTA PERFORMANS ANALİZİ ÜZERİNE HİPOTEZLER.....	59
3.1.1. PİYASA YAPISI-BANKA YÖNETİMİ-BANKA PERFORMANSI HİPOTEZİ.....	59
3.1.2. VERİMLİLİK HİPOTEZİ.....	61
3.1.3. ÜRÜN FARKLILAŞTIRMASI HİPOTEZİ.....	62
3.1.4. REKABETÇİ PİYASALAR HİPOTEZİ.....	63

3.2. BANKACILIKTA PERFORMANS ANALİZİ ÜZERİNE GERÇEKLEŞTİRİLEN AMPİRİK ÇALIŞMALAR.....	65
3.3. ÇOK ÜRÜNLÜ FİRMA MALİYET KAVRAMLARI.....	69
3.3.1. ÖLÇEK EKONOMİLERİ.....	69
3.3.1.1. ÖLÇEK EKONOMİLERİNİN TÜRLERİ.....	69
3.3.1.2. ÖLÇEK EKONOMİLERİNİN KAYNAĞI.....	70
3.3.1.3. NEGATİF VE SABİT ÖLÇEK EKONOMİLERİ.....	72
3.3.2. KAPSAM EKONOMİLERİ.....	73
3.3.2.1. KAPSAM EKONOMİLERİNİN TÜRLERİ VE MALİYET TAMAMLAYICILIĞI.....	74
3.3.2.2. KAPSAM EKONOMİLERİNİN KAYNAĞI.....	75
4. KÂRLILIK FONKSİYONUNUN TAHMİNİ.....	76
4.1. FONKSİYONUN TANIMLANMASI.....	76
4.2. TAHMİN SONUÇLARI.....	80
4.2.1. TEMEL REGRESYON DENKLEMİ VE KATSAYILARIN YORUMLANMASI.....	80
4.2.2. ZAMANA AİT KUKLA DEĞİŞKENLER (1994 YILI İLK YARISI).....	86
5. MALİYET FONKSİYONU TAHMİNİ.....	90
5.1. FONKSİYONUN TANIMLANMASI.....	90
5.2. TAHMİN SONUÇLARI.....	93
5.2.1. REGRESYON DENKLEMİ SONUÇLARI.....	93
5.2.2. GLOBAL ÖLÇEK EKONOMİLERİ.....	95
5.2.3. ÜRÜNE ÖZGÜ ÖLÇEK EKONOMİLERİ.....	97

6. TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDE PİYASA YAPISI, KÂRLILIK VE OPTİMAL BANKA ÖLÇEĞİ.....	100
6.1. PİYASA YAPISI VE BANKA PERFORMANSI.....	100
6.2. OPTİMAL BANKA ÖLÇEĞİ VE BANKA MALİYET YAPISI.....	106
7. SONUÇ.....	111

KISALTMALAR TABLOSU

A.B.D.	: Amerika Birleşik Devletleri
A.T.	: Avrupa Topluluğu
Bkz.	: Bakınız
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSCE	: Global Ölçek Ekonomileri
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MES	: Minimum Verimli Ölçek
OLS	: En Küçük Kareler tahmin tekniği
PSCE	: Ürüne Özgü Ölçek Ekonomileri
ROA	: Ortalama Aktif Kârlılığı
ROE	: Sermayenin Kârlılığı
SCP	: Piyasa Yapısı-Banka Yönetimi-Banka Performansı
SPK	: Sermaye Piyasası Kurulu
TBS	: Türk Bankacılık Sistemi
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası

TABLÖLAR LİSTESİ**Sayfa**

Tablo 1: Finansal Derinleşme.....	14
Tablo 2: Bankacılık Sisteminin GSMH İçindeki Payı.....	16
Tablo 3: Mali Sektör İçinde Bankacılığın Payı.....	17
Tablo 4: Özel Mevduat Bankalarının GSMH İçindeki Payı.....	18
Tablo 5: Bankacılık Sisteminde Ürün Çeşitlenmesi.....	19
Tablo 6: Banka Gelirlerinde Krediler ve Menkul Değer İşlemlerinin Payı.....	20
Tablo 7: Bankacılık Sisteminde Kârlılık Yapısı....	22
Tablo 8: Özel Mevduat Bankalarında Kârlılık Yapısı.....	23
Tablo 9: Bankacılık Sisteminde Banka Grupları...	24
Tablo 10: Bankaların Sermaye Gruplarına Göre Ayırımı ve Şube Sayıları.....	47
Tablo 11: Bankaların Şube Sayıları ve Yıllara Göre Değişimi.....	48
Tablo 12: Kamu Bankalarının Sistem içerisindeki Payı.....	49

Sayfa

Tablo 13: Bankacılık Piyasasında Yoğunlaşma Oranları.....	49
Tablo 14: Özel Mevduat Bankalarında Yoğunlaşma Oranları.....	50
Tablo 15: Kârlılık Fonksiyonu Regresyon Sonuçları.....	81
Tablo 16: Kârlılık Fonksiyonu Regresyon Sonuçları.....	82
Tablo 17: Kârlılık Fonksiyonu Regresyon Sonuçları.....	83
Tablo 18: Kârlılık Fonksiyonu Regresyon Sonuçları (Kukla değişkenlerle tahmin)..	88
Tablo 19: Maliyet Fonksiyonu Regresyon Sonuçları.....	94
Tablo 20: Aktif Büyüklüklerine Göre Global Ölçek Ekonomileri.....	96
Tablo 21: Kredilere İlişkin Ölçek Ekonomileri (PSCE).....	98
Tablo 22: Menkul Değerlere İlişkin Ölçek Ekonomileri (PSCE).....	98
Tablo 23: AT Finansal Kurumlarında Ölçek Ekonomileri.....	107

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1 : Kırık Talep Eğrisi Yaklaşımı.....	34
Şekil 2 : Minimum Verimli Ölçek (MES).....	42
Şekil 3 : Uzun Dönem Firma Ortalama Maliyet Eğrisi (LRAC).....	70

ÖNSÖZ

TBS 1980 finansal liberalizasyon politikaları izlenmeye başlanmadan önceki dönemlerde sektöre giriş ve fiyat rekabetinin sınırlamalar altında tutulduğu bir dönemden geçmiştir. Bu süreç sonucunda sektörde yoğunlaşma oranı yüksek bir yapı doğmuş, belirli sayıda bankanın piyasaya egemenliği ortaya çıkmıştır. 1980 ve izleyen yıllardan itibaren yoğun olarak uygulamaya konulan finansal liberalizasyon politikaları ile birlikte ise sektörde piyasaya girişin serbestleştirilmesi, faiz oranlarının serbest bırakılması, liberal bir kambiyo rejimine geçiş, yeni finansal kurum ve ürünlere izin verilerek bunların teşvik edilmesi, fiyat rekabetinin ön planda tutulması gibi bir dizi uygulama ile birlikte TBS'nde süregelen bu piyasa yapısı da bir dönüşüm içine girmiştir.

Söz konusu dönüşüm sürecinde piyasada yoğunlaşma oranının azaldığı, orta ve küçük ölçekli bankaların pazar payını artırırken büyük ölçekli diğer bankaların yeni rekabetçi şartlara uyum göstermekte zorlandığı görülmüştür. Ekonomik konjonktüre bağlı olarak bir değişme yaşanmasına karşın TBS'nin piyasa yapısında ötedenberi gözlenen eğilimler varlığını sürdürmüştür. Temelde oligopolistik olan piyasalar bu özelliklerini korumuş, finansal liberalizasyon bu yapıyı kökten değiştirmekten ziyade zaman içinde sektörde daha rekabetçi eğilim ve süreçlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Ancak bankacılıkla ilgili yapılan çalışmalarda sektöre ilişkin yapılan oligopolistik tanımlaması pek çok araştırmacı tarafından ilk bakışta getirilen bir tanımlama olmuş, bu yapıyı oluşturan kriterler ve altyapı yeterince incelenmemiştir. Bu çalışmada TBS'nin piyasa yapısı firma teorisinde getirilen tanımlama ve kriterler gözönüne alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Sektör yapısı belirlenirken buna bağlı olarak bankacılık sistemine ilişkin belirli bazı rasyoların yanında karlılık fonksiyonu tahmin edilmiş ve 1990 sonrası yıllarda sistemdeki bankaların performansını temel olarak hangi faktörlerin etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yine 1980 ve izleyen yıllarda yaşanan ekonomik dönüşüm politikaları sonrasında göreceli olarak serbest bir piyasa yapısı içinde çalışmaya başlayan bankalar için özellikle yabancı bankaların da rekabeti ile birlikte hızlı bir modernizasyon ve insan kaynaklarının iyileştirilmesi gibi gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler sürecinde sektörde orta ve küçük ölçekli bankaların pazar paylarını artırmaya başladıkları, büyük ölçekli bankaların ise hızlanan yeni rekabetçi yapıya adapte olamadıkları görülmüştür. Büyük ölçekli bankaların karlılıklarında görülen bu bozulmanın düşündürdükleri sözkonusu bankaların maliyet yapılarını denetleyemedikleri şeklindedir. Oysa mali serbestleşme sonrasında oluşan piyasa şartları içinde bankaların maliyet yapıları bu işletmelerin etkinliği ve rekabetçi ortamda varlıklarını sürdürmeleri açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenlerden dolayı TBS'nin halihazırdaki maliyet yapısının incelenerek optimal bir banka işletmesi ölçeği araştırılması gereksinimi doğmuştur. Bu konuda evvelce yapılmış çalışmalar bulunmakla birlikte 1990-1995 yılları arasında bu kavramlarda yaşanan gelişmeler ortaya konmak istenmiştir.

Maliyet fonksiyonuna ilişkin çalışmadan elde edilecek bilgilerle TBS'ne ilişkin olarak gelecek yıllarda yaşanacak gelişmelerin ne yönde seyredebileceği görülecektir. Böylece makroekonomik ve sektöre dair üretilen politikalarda politika belirleyicilerin, bizzat sektörün içinde bulunan banka işletmelerinde ise karar alıcıların alacakları kararlara ilişkin önemli bilgiler sağlanmış olacaktır.

Ekonomi literatüründe özellikle gelişmekte olan ülkelerde finansal liberalizasyon uygulamalarına geçilmesinin politika belirleyen ekonomi yönetiminin beklediği sonuçları verip vermediği konusunda değişik görüşler ortaya atılmış bulunmaktadır. Bu konuda yapılan pekçok gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışmalarda mali serbestleşmenin makroekonomik olarak beklenen olumlu gelişmeleri sağlayamadığı sonucuna varılmıştır. Bu konuda Dornbusch ve Reynoso 1989'da yaptıkları 84 ülkeyi kapsayan çalışmalarında finansal liberalizasyon sonrasında gelişmekte olan ülkelerde pozitif faiz oranı, tasarruf ve büyüme oranları

arasında yeterince kuvvetli bir ilişki bulunmadığını tespit etmişlerdir. Yine gelişmekte olan ülkelerdeki yapısal eksiklikler ve kısıtların finansal piyasalardaki işletme organizasyonu ve rekabetçi unsurlar üzerinde de olumsuz etkiler yarattığı bilinmektedir.

Genel olarak gelişmekte olan ülkelerin piyasa yapılarının oligopolistik olarak tanımlandığı ve piyasa içindeki yoğunlaşma oranının yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmanın bir önemi de Türkiye 'de 1980 sonrasında bankacılık sektöründe daha rekabetçi bir yapıya ne ölçüde ve hangi şekilde dönüştüğünün tanımlanması, piyasa karlılığı ile banka performansının ilişkilendirilmesi ve ayrıca firma karlılığı, ölçek ve kapsam ekonomileri gibi kavramların kullanılarak piyasa yapısına dair belirlemelerde bulunulması olmuştur.

Yüksek lisans çalışmamı sürdürmüş olduğum son bir yıllık dönem boyunca destekleyici ve teşvik edici tutumları ile araştırma çabalarımın manevi katkıları bulunan Gazi Üniversitesi İktisat Teorisi Bölümü öğretim üyeleri ve araştırma görevlilerine, karşılaştığım zorlukları aşmak ve araştırmayı yönlendirerek ortaya çıkarmakta katkısı bulunan tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Sayın Ömer Faruk Çolak'a teşekkür borçluyum. Çalışmamı sürdürdüğüm aylar boyunca her türlü desteğini esirgemeyen ve tez çalışmasının sayfa düzeni ile basılma aşamalarında büyük ölçüde yardımını gördüğüm eşim Murat Özdicile'ye de teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum. Yine Hazine Müsteşarlığı uzmanlarının yer yer tartışma ortamında beyan ettikleri fikirler ve yer yer kaynak sağlama şeklindeki katkılarının da çalışmamın şekillenerek gelişmesinde rol oynadığını da belirtmeden geçemeyeceğim.

F. Leyla Özdicile

Ankara, Aralık 1996

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Bu çalışmada Türk bankacılık sisteminde (TBS) özel mevduat bankaları için mevcut piyasa yapısı ile bunun banka kârlılığı üzerindeki etkileri incelenecek ve bu piyasa yapısı içerisindeki bankalar için maliyet fonksiyonu oluşturularak optimal banka işletmesi ölçeği belirlenmeye çalışılacaktır.

TBS 1980 finansal serbestleşme politikaları izlenmeye başlanmadan önceki dönemlerde sektöre giriş ve fiyat rekabetinin sınırlamalar altında tutulduğu bir dönemden geçmiştir. Bu süreç sonucunda sektörde yoğunlaşma oranı yüksek bir yapı doğmuş, belirli sayıda bankanın piyasaya egemenliği ortaya çıkmıştır. 1980 ve izleyen yıllardan itibaren yoğun olarak uygulamaya konulan finansal serbestleşme politikaları ile birlikte ise sektörde piyasaya girişin kolaylaştırılması, faiz oranlarının serbest bırakılması, liberal bir kambiyo rejimine geçiş, yeni finansal kurum ve ürünlere izin verilerek bunların teşvik edilmesi, fiyat rekabetinin ön planda tutulması gibi bir dizi uygulama ile birlikte TBS'nde süregelen bu piyasa yapısı da bir dönüşüm içine girmiştir.

Sözkonusu dönüşüm süreci ile birlikte piyasada yoğunlaşma oranının azaldığı, orta ve küçük ölçekli bankaların pazar payını artırırken büyük ölçekli diğer bankaların yeni rekabetçi şartlara uyum göstermekte zorlandığı görülmüştür. Ekonomik konjonktüre bağlı olarak bir değişme yaşanmasına karşın TBS'nin piyasa yapısında ötedenberi gözlenen eğilimler varlığını sürdürmüştür. Temelde oligopolistik olan piyasalar bu özelliklerini korumuş, finansal liberalizasyon bu yapıyı kökten değiştirmekten ziyade zaman içinde sektörde daha rekabetçi eğilim ve süreçlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Ancak bankacılıkla ilgili literatürde yer alan çalışmalarda sektöre ilişkin yapılan oligopolistik tanımlaması pek çok araştırmacı tarafından ilk bakışta getirilen bir tanımlama olmuş, bu yapıyı oluşturan kriterler ve altyapı yeterince incelenmemiştir. Bu çalışmada yukarıda da belirtildiği gibi TBS'nin piyasa yapısı firma teorisinde getirilen tanımlama ve kriterler gözönüne alınarak tespit edilmeye çalışılacaktır.

Sektör yapısı belirlenirken bankacılık sistemine ilişkin belirli bazı rasyoların yanı sıra kârlılık fonksiyonu tahmin edilecek ve sistemdeki bankaların performansını temel olarak hangi faktörlerin etkilediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu konuda evvelce yapılmış olan çalışmalardan M. Smirlock'un "Evidence on the (Non) Relationship Between Concentration and Profitability in Banking" (1985) makalesiyle C. Deniz ve H. Çilli'nin "Market Structure Performance Relationship in Turkish Banking System" (1989) adlı çalışmalarından da faydalanılacaktır.

Yine 1980 ve izleyen yıllarda yaşanan ekonomik dönüşüm politikaları sonrasında göreceli olarak serbest bir piyasa yapısı içinde çalışmaya başlayan bankalar için özellikle yabancı bankaların da rekabeti ile birlikte hızlı bir modernizasyon ve insan kaynaklarının iyileştirilmesi gibi gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler sürecinde sektörde orta ve küçük ölçekli bankaların pazar paylarını artırmaya başladıkları, büyük ölçekli bankaların ise hızlanan yeni rekabetçi yapıya adapte olamadıkları görülmüştür (Atiyas-Ersel 1992:17). Büyük ölçekli bankaların kârlılıklarında görülen bu bozulmanın düşündürdükleri sözkonusu bankaların maliyet yapılarını denetleyemedikleri şeklindedir. Oysa mali serbestleşme sonrasında oluşan piyasa şartları içinde bankaların maliyet yapıları bu işletmelerin etkinliği ve rekabetçi ortamda varlıklarını sürdürmeleri açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenlerden dolayı TBS'nin halihazırdaki maliyet yapısının incelenerek optimal bir banka işletmesi ölçeği araştırılması gereksinimi doğmuştur. Bu konuda evvelce H. Çilli "Türk Ticaret Bankacılığında Ölçek ve Kapsam Ekonomileri" (1993) ile G.J.Benston-G.A. Hanweck-O.B. Humphrey "Scale Economies in Banking A Restructuring and Reassessment" (1982) tarafından yapılmış çalışmalar bulunmaktadır.

Maliyet fonksiyonuna ilişkin çalışmadan elde edilecek bilgilerle TBS'ne ilişkin olarak gelecek yıllarda yaşanacak gelişmelerin ne yönde seyredebileceği görülecektir. Böylece makroekonomik ve sektöre dair üretilen politikalarda politika belirleyicilerin, bizzat sektörün içinde bulunan banka işletmelerinde ise karar alıcıların alacakları kararlara ilişkin önemli bilgiler sağlanmış olacaktır.

Genel olarak gelişmekte olan ülkelerin piyasa yapılarının oligopolistik olarak tanımlandığı ve piyasa içindeki yoğunlaşma oranının yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmanın bir önemi de Türkiye'de 1980 sonrasında bankacılık sektöründe daha rekabetçi bir yapıya ne ölçüde ve hangi şekilde dönüştüğünün tanımlanması, piyasa yapısı ile banka performansının ilişkilendirilmesi ve ayrıca firma kârlılığı, ölçek ekonomileri gibi kavramların kullanılarak piyasa yapısına dair belirlemelerde bulunulması olacaktır. Söz konusu bulgular Gümrük Birliği'ne girildiği ve dünya finansal piyasalarına entegrasyon sürecinin hız kazandığı şu günlerde bankacılık sektöründe yaşanan gelişmeleri incelemek ve sektöre ilişkin öneriler getirmek bakımından faydalı olacaktır.

Çalışmanın bir amacı seçilen banka grubuna ait veriyi kullanarak bankacılık sistemine ilişkin özellikleri ve sektördeki piyasa yapısını belirlemektir. Piyasa yapısını incelerken firma teorisine ilişkin kavramlara değinilecek, kantitatif belirlemelerde (rasyo hesaplamaları da dahil olmak üzere) bulunulacak, bunun yanı sıra sektör için bir kârlılık fonksiyonu tanımlanarak piyasa yoğunlaşması ve banka verimliliği kavramlarının kârlılık üzerindeki etkileri araştırılacaktır.

Yine seçilen banka grubu için maliyet fonksiyonu oluşturarak, tahmin edilen bu fonksiyon çerçevesinde sisteme ilişkin global ölçek ekonomileri, ürüne özgü ölçek ekonomileri kavramlarının ne şekilde oluştuğu izlenecek ve buradan hareketle bankacılık sistemi için optimal ölçek tanımına ulaşılabilecektir.

Finansal liberalizasyon sonrasında bankacılık sisteminde piyasa yapısı ve rekabetçiliğin ne yönde geliştiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda piyasa

kârlılık yapısı ve optimal banka ölçeğine ilişkin bulgular, piyasa yapısı, rekabetçilik ve etkinlikle ilişkilendirilecektir.

Çalışmada tüm bankacılık sistemi için bir model tanımlamak yerine, daha homojen bir alt grup olan özel mevduat bankaları üzerinde yoğunlaşma tercih edilmiştir. Bunun nedeni bankacılık sistemindeki alt grupların her birinin kârlılık ve maliyet yapısı açısından farklı özelliklere sahip olması ve bu nedenle her bir grup için farklı analiz ve değerlendirmeler yapılmasının daha sağlıklı olacağının düşünülmesidir.

Seçilen banka grubu için regresyon analizi ile incelenecek dönem 1990-1995/Eylül arası dönemi kapsamaktadır. Bu dönem için 3 aylık zaman serisi-cross section veri kullanılacaktır. Verilerin kaynağı Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü'dür.

BÖLÜM 2

TÜRK BANKACILIK SİSTEMİ'NİN YAPISI

2. 1. TÜRK MALİ SİSTEMİ VE BANKACILIK SEKTÖRÜ

Türkiye ekonomisi 1960'dan başlayarak 1970'lerde yaşanan ilk petrol krizine kadar büyüme oranlarını istikrarlı bir ekonomik ortamda sürdürmüş ancak 1974 ve özellikle de 1977 yıllarında yaşanan petrol şoklarını takiben ekonomik dengeler kurulamaz duruma gelinmiştir. Dönemin ekonomik profili yüksek ve istikrarsız enflasyon oranları, büyüme hızında düşüş, yüksek dış borç ve cari açıkla kendisini göstermiştir. Diğer taraftan petrol fiyatlarındaki artış ve dünya piyasalarındaki durgunluk da ekonomi üzerindeki olumsuzlukları artırmıştır. İşte 1970'lerin sonunda enflasyon, yüksek dış borç tutarları ve kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) bütçe üzerindeki yükü ile çökyönlü olumsuzluklar içinde bulunan Türkiye ekonomisinde mevcut ekonomik politikaları gözden geçirerek reform niteliğinde tedbirler almak zorunlu hale gelmiştir. 1977 ve 1978'de yapılan iki sonuçsuz teşebbüsün ardından 1980 yılında ekonomide kapsamlı bir istikrar ve reform programı uygulamaya konulmuştur.

24 Ocak 1980'de uygulamaya konulan istikrar paketi prensip olarak serbest piyasa kurallarının işletilmesini sağlamak amacı üzerine kurulmuştur. Bu çerçevede temel olarak ekonomide ithal ikameci ve korumacı sanayi politikalarını bir tarafa bırakarak bunun yerine dışa açık ihracata dayalı büyüme modellerinin benimsenmesi sözkonusu olmuştur. Dış ticareti teşvik eden politikalar benimsenirken bir yandan da fiyatların serbest ekonomi kuralları çerçevesinde piyasa içinde belirlenmesi esas alınmıştır. Anahatlarıyla 1980 tedbirleri aşağıdaki unsurları içermektedir (Akkurt ve diğerleri 1991):

- Ekonomide piyasa kurallarına dayalı yeni bir yapılanma oluşturmak,
- Enflasyonu kontrol altına almak,
- Kamu kesimi vergi gelirlerini artırmak, devlete akan fon kaynaklarını finansal sektöre yönlendirerek bu fonların etkin kullanımını sağlamak ve finansal sektörün gelişmesini teşvik etmek,
- Ödemeler dengesi açığını kontrol altına almak,
- Rekabetçi ve etkin üretim ve yatırım politikaları izlemek,
- Gerçekçi döviz kuru politikaları izleyerek ihracatı teşvik etmek,
- Yabancı sermaye yatırımlarını ve sermaye ithalini teşvik etmek.

2. 1. Finansal Reformun Tarihçesi

2. 1. 1. 1980 Öncesinde Mali Sektörün Yapısı

1980 öncesinde ithal ikameci ve korumacı politikalar izleyen ekonomi içerisinde finansal sektörün yapısı aşağıdaki özellikleri göstermekteydi:

- Mevduat ve kredi faizleri üzerinde tavanlar bulunması ve yüksek enflasyon oranları yüzünden reel faiz oranlarının çoğu zaman negatif olarak gerçekleşmesi,
- Yüksek kanuni karşılıklar nedeniyle bankacılıkta aracılık maliyetlerinin yüksek oluşu,

- Mali sektörde vergilerin yüksek oluşu,
- Kamu sektörü finansman açıklarının monetizasyon yoluyla finanse edilmesi,
- Para politikalarının temel olarak Merkez Bankası kredileri yoluyla kontrol altında tutulması ve selektif kredi sisteminin Merkez Bankası kanalıyla uygulanmakta olması,
- Kurumsallaşmış sermaye piyasasının bulunmayışı ve firmaların kaynak ihtiyaçlarının büyük bir bölümünü banka kredileri yoluyla karşılamaları,
- Dövizli işlemlerin önemli ölçüde kısıtlar altında bulunması,
- Bankacılık piyasasına hem yerli hem de yabancı bankaların girişinin önemli ölçüde kısıtlanmış bulunması.

Yukarıda anahatları ile özellikleri belirtilen finans sektörü 1970'lerde aynı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerle bile kıyaslandığında azgelişmiş bir görünüm arz etmekte idi. 1930'larda kuvvetli bir merkeziyetçi geleneğe sahip devletçi yapı, dünyada yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle büsbütün pekişerek kuvvetlenmiş, ve devletçi büyüme ve sanayileşme politikaları uygulanmaya devam edilmiştir. 1950'lerdeki ekonomik serbestleşme, özel sektör ağırlıklı büyüme çabaları bir sonuca ulaşamamış, ekonomik yapıyı kökten değiştirmekten uzak kalmıştır. 1960'lı yıllarda ise "planlı büyüme" modeli benimsenmiş ve ekonomide kısa vadeli karar alma süreçleri yerine orta-uzun vadeli programlar çerçevesinde kalkınmayı gerçekleştirmek hedeflenmiştir.

Ancak 5 yıllık kalkınma planlarındaki yatırım ve buna bağlı olarak büyüme hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi kuvvetli ve etkin bir mali sistemin işlemlerini gerektirmekte idi. Ancak Türkiye'de etkin bir kaynak tahsisini gerçekleştiren merkezi otorite bulunmadığı gibi mali sistemin de planlarda öngörülen hedeflere uygun işlev göstermediği izlenmiştir. Araştırmalar 1971-1981 dönemi için kalkınma planlarının

öngördüğü biçimde tasarrufları yatırıma dönüştürmekte finansal sistemin işleme şekliyle en büyük engel olduğunu ortaya koymuştur (Atiyas-Ersel 1992:1).

2. 1. 1. 2. 24 Ocak 1980 Tedbirleri ve Mali Sistemde Yaşanan Gelişmeler

24 Ocak 1980 ekonomik paketi ile özellikle mali sektörde köklü değişimler yaşanmış, reel olarak pozitif faiz uygulaması ile birlikte tasarruflar cazip hale getirilmeye çalışılırken bankalardaki fonların etkin şekilde yatırıma yönelmesini ve büyümenin ivme kazanmasını temin edici tedbirler uygulamaya konulmuştur.

1980 yılının Temmuz ayında reform politikasının öngördüğü tedbirler uyarınca kredi ve vadeli mevduat üzerindeki tavan oranlar kaldırılarak faiz oranları kısmen serbest bırakılmıştır. Yine aynı zamanlarda bankalara mevduat sertifikası çıkarmak için izin verilmiştir. Bu uygulamalar ile hem finansal varlıklar çeşitlendirilmek istenmiş, hem de mali tasarruflara pozitif getiri sağlanarak tasarrufların mali sistem içine çekilmesine çalışılmıştır.

Faizlerin serbest bırakılmasını takiben banka mevduatı ve hukuki düzenleme dışı kurulan bazı bankerlik kurumları aracılığı ile satılan mevduat sertifikaları üzerinden verilen faiz oranlarının bir faiz yarışı ile giderek yükselen oranlara ulaşması sonucunda 1981'in başlarında reel faiz oranları pozitif değerlerde seyretmeye başlamıştır. Ancak reel olarak pozitif bu oranlar tasarruflar için cazip tasarruf imkanı oluştururken diğer taraftan da bankaların faiz giderlerini yüksek oranda artırmaya başlamış, aynı şekilde şirketlerin de fon maliyetlerinde yükselmeye yol açmıştır. Maliyetlerdeki artışlar karşısında şirketlerin geri ödeyemediği kredi tutarlarında artışlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum bankaların faiz oranlarını daha da yükseltmelerine yol açmış, bankalararasındaki bu faiz yarışı ile bankaların faiz giderlerinin faiz gelirleri tutarını karşılayamayacakları oranlara ulaşması sonucunda

mali piyasalarda birçok bankerlik kuruluşu ile bazı bankaların piyasadan çıkmaları şeklinde kendini gösteren gelişmeler yaşanmıştır.

Bu gelişmeler neticesinde 1980'de serbest bırakılan faiz oranları 1983'te mevduat için yeniden Merkez Bankası'nca belirlenmeye başlanmıştır. 1988 Ekimine kadar Merkez Bankası'na yapılan ayarlamalarla belirlenen oranlar bu tarihten sonra yeniden serbest bırakılmış, ancak yine piyasa koşullarındaki kritik gelişmeler gerektirdikçe zaman zaman Bankaca müdahil uygulamalara (tavan tesbit etmek, oranların bankalarca önceden bildirilmesini istemek gibi) başvurulmuştur.

Bankacılık sistemi açısından diğer bir önemli gelişme de 1983 yılından itibaren bankalarda döviz tevdiat hesabı açılmasının serbest bırakılmasıdır. Bu uygulama ile temel olarak amaçlanan bankacılık sistemi dışında bulunan dövizlerin bankalara dönüşünü sağlamak, yurtdışında tutulan dövizlerin ülkeye girişini teşvik etmek ve bankaların döviz rezervlerini artırmaktır. Sermayenin yurtdışına kaçışını önlemeyi amaçlayan bu uygulamanın ortaya çıkabilecek muhtemel TL'den kaçış ve tasarruf aracı olarak dövize hücum etkisini önlemek üzere ise TL mevduata verilen faizlerin reel olarak pozitif düzeylerde tutulması öngörülmüştür.

Yine 1980 öncesinde döviz kurları sabit tutulmakta ve kurlar merkezi otorite tarafından öngörüldüğünde yüksek oranlı devalüasyonlarla belirlenmekte idi. Ancak 1980'den önceki birkaç yılda yüksek oranlı enflasyon yaşanması sonucunda Türk Lirası döviz karşısında aşırı değerlenmişti. Diğer taraftan da korumacı politikalar yüzünden bankaların dövizli işlemler yapma imkanları büyük ölçüde kısıt altında bulunmakta idi. Bu şartlar altındaki bir sistemde 1980 mali reformlarının getirdiği en önemli yeniliklerden birisi de yabancı para işlem yapma serbestisinin sağlanması olmuştur.

Döviz işlemlerine ve döviz kurlarının belirlenmesine ilişkin getirilen serbestinin piyasada uygulanması aşamalı olarak gerçekleştirilmiş, 1980'deki %48.6'lık devalüasyondan sonra 1981'de döviz kurları Merkez Bankası'na günlük olarak

belirlenmeye başlanmış ve 1980-82 arasında bankaların dövizli işlemlerine belirli ölçüde serbesti tanınmıştır (Akkurt ve diğerleri 1991). Ancak esas olarak 1983 ve 1984'te önemli değişiklikler getirilerek (Akkurt ve diğerleri 1991),

- Türkiye'de yerleşik kişilerin döviz tutması, dövizle ödeme yapması ve döviz hesabı açması serbest bırakılmış,

- Merkez Bankası'na altın ticareti yapma yetkisi ve bankalara da yurt içinde altın satma serbestisi tanınmış,

- Bankaların yurtdışında döviz bulundurma ve 3 aya kadar vadeli işlemleri gerçekleştirebilmelerine izin verilmiştir.

1988'de Merkez Bankası nezdinde "Döviz ve Efektif Piyasaları" kurulmuştur. Bu piyasalarda bankalar, özel finans kurumları ve Hazinece belirlenen kurumların katılımıyla döviz kurları belirlenmekte ve Merkez Bankası'nın aracılığında döviz ve efektif alım-satımları gerçekleştirilmektedir.

Nihayet 1989'da dövizli işlemler ve uluslararası sermaye hareketleri tamamen serbestleştirilmiştir. Bu uygulamanın arkasında yatan nedenler temel olarak şunlardır:

- Türkiye'nin uluslararası finans piyasalarına ve Avrupa topluluğuna uyumunu ve entegrasyonunu daha kolay sağlayacak liberal döviz piyasaları sistemine kavuşması,

- Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi,

- Yurtiçinde ve dışında menkul kıymet alım satımlarının gerçekleştirilmesi ve bu suretle gelişmiş sermaye piyasalarının oluşturulabilmesi.

Sözkonusu tedbirlerin alınmasıyla Türk Lirası'nın konvertibl kabul edilmesi için gerekli tüm şartlar yerine getirilmiş olduğundan 1990 yılında TL konvertibl ilan edilmiştir.

2. 1. 1. 3. 1980 Sonrasında Mali Sektörde Yeniden Yapılanma ve Kurumsallaşma

Türk mali sistemi halihazırda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, ticari bankalar, kalkınma ve yatırım bankaları, özel finans kurumları, sigorta şirketleri, finansal kiralama şirketleri, kredi kooperatifleri, sosyal güvenlik kuruluşları ve örgütlü sermaye piyasası (menkul kıymetler borsası) ndan meydana gelmektedir. Türkiye'de 1980'den sonra mali piyasalara özel finans kurumları ile finansal kiralama şirketleri girmiş, 1982'de de menkul kıymetler borsasının geliştirilmesi amacıyla Sermaye Piyasası Kurulu kurulmuştur. 1985'te Kurul'a bağlı İstanbul Menkul Kıymetler Borsası açılarak 1986'da faaliyete geçmiştir.

2. 1. 1. 3. 1. Para Piyasaları

1980'lerin ikinci yarısında para piyasalarında önemli gelişmeler yaşanmış, bankalar için hem alternatif finansman imkanları yaratan, hem de yeni finansal araçlar sunan yapılanmalar gerçekleştirilmiştir. Bu yapılanmalarla Merkez Bankası, bankacılık sisteminde etkin bir fon akımının sağlanmasının yanında, sistemdeki rezervlerin düzeyini izleme imkanına kavuşmuştur.

1985 yılından itibaren Merkez Bankası aracılığıyla devlet iç borçlanma kağıtları (hazine bonoları) haftalık olarak ihale yoluyla satılmaya başlanmıştır. Bu yolla hem kağıtların satışı kolaylaşmış, hem de yatırımcılara vergiden muaf piyasa faiz oranlarında risk taşımayan alternatif yatırım araçları sunulmuştur.

1986'da ise "Bankalararası Para Piyasası" kurulmuş, Merkez Bankası 1987'ye kadar aracı olarak işlemlere katılırken bu tarihten sonra piyasada fon alım satımında bulunmaya başlamıştır. Piyasa koşullarını yansıtan faiz oranlarının belirlendiği bu piyasanın kurulması ile bankaların fon akım idareleri etkinleşmiş, parasal otoritenin ise piyasa likiditesini izlemesi mümkün hale gelmiştir.

Yine 1986'da Merkez Bankası Kanunu'nda bir değişiklik ile açık piyasa işlemlerinin yapısı, işlemlere konu olan kağıtlar ve işlemlerin türleri daha geniş bir kapsamda tanımlanarak açıklığa kavuşturulmuştur. Bu düzenlemeyi takiben 1987'de açık piyasa işlemleri başlamış, uygulamada alınan ve satılan kağıtlar daha çok hazine bonoları olmuştur. İşlem türleri ise bono alım satımları olduğu kadar repo ve ters repo işlemleridir. Açık piyasa işlemleri hem bankaların likiditeye ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmelerine kolaylık tanıyarak hazine işlemlerini etkin hale sokmuş, hem de para otoritesinin kısa dönem likiditeyi kontrol edebilmesini sağlayan önemli bir para politikası aracı oluşturmıştır.

1980'den sonra evvelce de açıklandığı gibi bankaların dövizli işlem yapma ve döviz pozisyonu tutma fonksiyonları üzerinde kısıtlamalar bulunmakta idi. Ancak 1980'den sonra bu kısıtlar dereceli olarak kaldırılarak bankalara döviz pozisyonu tutma, sermaye hareketleri ve dövizli işlemler yapma konusunda serbesti tanınmaya başlanınca, bir döviz piyasası oluşturmak da lüzumlu hale gelmiştir. Bu yolla 1988'de Merkez Bankası "Döviz ve Efektif Piyasalarını" devreye sokmuştur. Bu piyasa bankalara döviz pozisyonlarını daha etkin bir şekilde yönetme imkanı tanımıştır. Merkez Bankası piyasada hem aracı olarak bulunmakta hem de bizzat döviz alım satımı gerçekleştirmektedir.

2. 1. 1. 3. 2. Sermaye Piyasaları

1981'de "Sermaye Piyasaları Kanunu'nun" yürürlüğe konmasından sonra 1982 yılında kanunda sermaye piyasalarının fonksiyonunu düzenlemekle görevli "Sermaye Piyasası Kurulu" kurulmuştur. 1985'te ise İstanbul Menkul Kıymetler Borsası kurulmuş ve 1986'da işlevsel hale gelmiştir.

1982-88 arasında sermaye piyasalarında kurumsal hisselerin ihracı sözkonusu olmuştur. Artan sayıda kotasyon ve kurumsal hisse ihracıyla birlikte 1989'da işlem hacminde genişleme yaşanmıştır.

Sermaye piyasalarının kurulmasından sonra finansal tasarrufların yapısı değişmeye başlamıştır. 1986-90 Mart ayları arasında TL mevduat, döviz tevdiat hesabı ve katılma payı hesaplarının toplam tutarı 1986 için %80 iken bu tutar 1990'da %67ye düşmüştür. Oysa aynı dönem için sermaye piyasası araçlarının (devlet tahvil ve bonoları, banka bonoları ve banka garantili bonolar, kurumsal hisse ve tahviller, ticari kağıtlar ve katılma payı sertifikaları) payı %20'den %33'e artmıştır (S.P.K., Yıllık Rapor 1990).

Yine 1986-1990 döneminde bankaların sermaye piyasası işlem hacimlerinde büyük artış yaşanırken aynı zamanda sermaye piyasası işlem kârları da önemli ölçüde artmıştır. Aynı artış menkul kıymetlerden kazanılan faiz gelirleri kaleminde de kendisini göstermiştir. (Bkz: Tablo 6)

Para ve sermaye piyasalarında yaşanan bu gelişmeler ve kurumsal yapıların oluşturulması sonucunda genelde finans piyasaları özel olarak ise bankacılık sistemi için alternatif yatırım imkanları sağlanmış, yeni araçlar piyasalara sürülmüş, bankalara hem likidite dengelerini kurabilmeleri, hem de vade yapılarını ayarlayabilmeleri için farklı seçenekler ortaya çıkarken, bir yandan da yeni ürünlerin ortaya çıkmasıyla mali piyasalarda bir derinlik ve çeşitlilik yaşanmaya başlamıştır (Bkz: Tablo 1). Bu anlamda

bankacılık sistemi sadece mevduat toplayarak bunu krediye çeviren aracılık fonksiyonundan sıyrılarak daha farklı seçenekler sunarak topladığı fonları krediler kadar menkul değerlerde ve çeşitli aracılık hizmetlerinde değerlendiren bir endüstriye dönüşmüştür.

TABLO: 1 Finansal Derinleşme (%)

YILLAR	M1/GSMH (1)	M2/GSMH (2)	M2Y/GSMH (3)	(M2Y+MENKUL KIYMETLER(4)/ GSMH
1980	12.3	15.3		
1981	10.2	17.0		
1982	11.5	22.2		
1983	12.0	21.9		
1984	8.9	21.8		
1985	7.6	21.4		
1986	8.2	20.9	24.2	32.1
1987	8.4	19.3	24.7	34.7
1988	7.2	18.6	24.4	33.9
1989	7.9	20.1	24.9	35.1
1990	6.9	17.3	22.0	32.5
1991	6.4	17.5	24.7	37.2
1992	6.1	16.2	25.8	42.3
1993	5.8	13.4	25.4	44.2
1994	5.5	15.5	30.8	50.0

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları ve T.C.

Merkez Bankası "Aylık İstatistik Bülteni-Ekim 1995".

1) M1 = Dolaşımdaki Para + Vadesiz Mevduat

2) M2 = M1 + Vadeli Mevduat

3) M2Y = M2 + Döviz Tevdiat Hesapları

4) Menkul kıymet stok değerleri alınmıştır.

2. 1. 2. Bankacılık Sektöründeki Gelişmeler

Türk mali sisteminin temel yapısal özelliklerinden birisi de krediye dayalı mali sistem olmasıdır. Krediye dayalı mali sistemlerde fonlar kaynak fazlası olan birimlerden kaynak açığı olan birimlere aracı mali kurumların özellikle de bankaların vasıtasıyla ulaşmaktadır. Bu sistemlerde genellikle gelişmiş bir sermaye piyasası yoluyla tasarrufların fonlarına ulaşma imkanları kısıtlı bulunmaktadır. Krediye dayalı sistemlerde firmaların dış kaynak kullanımının kompozisyonu önem taşımaktadır. Bu sistemlerde hisse senedi ve tahvillerin banka kredilerine oranla dış kaynak kompozisyonunda daha az ağırlığı bulunmaktadır.

Türk bankacılık sisteminde (TBS) bankaların yalnızca kanunla belirlenen sınırlı alanlarda değil, kredi vermekten menkul kıymet pazarlamasına, firmalarda iştirak edinmeye kadar geniş bir yelpazede hizmet verebildikleri *genel bankacılık* uygulaması hakimdir. Bankalar faaliyetleriyle tasarruf ve kısmen yatırım bankacılığının işlevlerini de yerine getirebilmektedirler. Bunun yanı sıra bankacılık sisteminde yerel ya da bölgesel bankacılık bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 1. Bankacılık Sektörünün Hacmi

Türk mali sisteminde temel olarak gözlenen özelliklerden birisi bankacılık sektörünün sistem içerisinde önemli paya sahip olmasıdır. Bu durum Türk mali sisteminde geçmişten gelen gelenek ve eğilimlerden olduğu kadar bankaların siyasi etkinliğe sahip olmalarından da kaynaklanmaktadır (Atiyas-Ersel 1992:28). 1980 mali reformunun önde gelen amaçlarından birisi de serbestleşme getirilerek etkin bir mali sektör yaratılırken bankacılık piyasasına girişin kolaylaştırarak rekabetçi bir piyasa

oluşturulması olmuştur. 1980 sonrasında yabancı bankaların da Türk bankacılık piyasasına girmesiyle sektörde rekabet göreceli olarak artmıştır.

Ancak mali reform sürecinde bankacılığa diğer tüm finansal kurum ve kuruluşların ötesinde ağırlık verilerek teşvikler getirilmiş, banka dışı mali kurumlar ise aynı ağırlıkla değerlendirilmemiştir. Söz konusu durum ise zaten finansal piyasalarda hakim olan bankaların bu konumunu pekiştirmiş ve banka dışı mali kesim aleyhine gelişerek, yeni ortaya çıkan finansal piyasa ve ürünlerde de etkinlik sahibi olmaları sonucunu doğurmuştur. Bankacılık sisteminin gelişmesi toplam banka aktiflerinin Gayri Safi Milli Hasılaya (GSMH) oranı olarak Tablo 2'den izlenebilecektir.

TABLO: 2 Bankacılık Sisteminin GSMH İçindeki Payı (%)

YILLAR	Banka Aktifleri/GSMH (%)
1980	29.8
1981	35.5
1982	41.1
1983	44.3
1984	43.9
1985	42.6
1986	50.9
1987	57.4
1988	54.3
1989	50.0
1990	43.9
1991	48.3
1992	52.1
1993	53.2
1994	52.3

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları ve Devlet İstatistik Enstitüsü verileri.

Görüldüğü gibi 1980'lerin ilk yarısından itibaren GSMH içindeki payı yükselmeye başlayan banka aktiflerinin bu artışı 1987 yılında %57 ile maksimum düzeye ulaştıktan

sonra takip eden yıllarda düşüş eğilimine girmiştir. 1990'a dek süren bu düşüş sonunda aktiflerin payı %43.9'a inmiştir. Söz konusu düşüşün nedenleri enflasyonun yeniden yükselme eğilimine girmesi, ekonomik politikalara güvenin zayıflaması ve 1985'te uygulamaya konulan yeni bankalar kanunu ile hukuki düzenlemeler ve denetimin daha sıkı tedbirler içermesidir. 1991'den itibaren yeniden genişlemeye başlayan sektörün GSMH içerisindeki payı 1994 sonunda % 52.3'e ulaşmıştır. Bu durum bankacılığın finansal serbestleşmeyi izleyen yıllarda büyüyerek hacmini artırdığına da işaret etmektedir. Finansal serbestleşme politikalarını izleyen yıllarda tasarruflara reel olarak pozitif faiz oranları verilmesi, bankacılık sistemi aracılığıyla getirisi göreceli olarak yüksek finansal varlıkların sunulması sonucunda bankacılık sisteminde toplanan kaynaklarda önemli artış gerçekleşmiştir. Söz konusu durum bankacılık sisteminde toplanan tasarrufların artan bir oranda yatırım ve dış ticaret gibi faaliyetlere kanalize olmasına ve ekonomik büyümeyi teşvik eder hale dönüşmesine (makroekonomik dengeler çerçevesinde) zemin hazırlamıştır. Böylece daha etkin bir konuma kavuşan bankacılık sisteminin finansal sistem içindeki aracı rolünün önemi azalmadan sürdüğü görülmektedir. Yıllar itibariyle bankacılığın mali sektör içindeki payı Tablo:3'de gösterildiği gibidir:

TABLO: 3 Mali Sektör İçerisinde Bankacılığın Payı (%)

YILLAR	Bankacılık (TCMB+ Bankalar)	Özel Finans Kurumları	Sigorta Şirketleri	Finansal Kiralama Şirketleri	Borsa (1)
1988	89.2	-	0.6	0.09	10.1
1989	85.8	0.5	0.7	0.3	12.7
1990	82.9	0.6	0.9	0.6	15
1991	81	0.7	1	0.7	16.6
1992	77.7	0.9	1	0.8	19.6
1993	75.4	1	1.1	1.2	21.3
1994	75.2	1.2	1.2	1.3	21.1

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı'nın "Türk Mali Sistemi'nin Temel Göstergeleri" yayınları, SPK Aylık Bültenleri.

(1) Menkul kıymet stok değerleri dikkate alınmıştır.

Yine 1980 ile 1994 yılları arasında 29 özel mevduat bankasının ölçek büyüklüklerine göre GSMH içerisindeki payı aşağıdaki gibidir:

TABLO: 4 Özel Mevduat Bankalarının GSMH İçerisindeki Payı (%)

YILLAR	Büyük Ölçekli Bankalar	Orta Ölçekli Bankalar	Küçük Ölçekli Bankalar
1983	17	2.2	-(1)
1984	17.1	2.0	-(1)
1985	17.1	2.1	-(1)
1986	18.9	2.7	0.2
1987	21.2	3.1	0.3
1988	19.2	3.6	0.3
1989	15.8	3.7	0.3
1990	14.2	3.8	0.4
1991	15.9	4.9	0.5
1992	16.0	5.8	0.8
1993	16.1	7.1	1.9
1994	17.7	6.1	1.7

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları ve Devlet İstatistik Enstitüsü verileri.

(1) 1983, 84 ve 85 yıllarında küçük ölçekli bankaların payı değer olarak çok düşük kaldığından tabloya dahil edilmemektedir.

Ölçek bazında özel mevduat bankalarının GSMH içindeki büyüme oranları incelendiğinde 1983-86 yılları arasında büyük ölçekli mevduat bankalarının % 11.1 oranında büyüme gösterdiği, orta ölçekli bankaların büyüme oranının ise % 22.7 olduğu görülmektedir. Yine Tablo:1'den de izlenebileceği gibi bankacılık sisteminin toplamının GSMH içindeki payının küçülme gösterdiği 1987-90 yılları arasında büyük ölçekli bankalar % 33.0 küçülmüştür. Buna karşın aynı dönemde orta ölçekli bankalar % 22.6, küçük ölçekli bankalar da % 33.3 oranında büyüme göstermiştir. Tüm banka grupları için bir genişlemenin yaşandığı 1991-94 yılları arasında ise küçük ölçekli bankalar %240 ile pazar paylarını büyük ölçüde genişletirken, orta ölçekli bankalar %24.5, büyük ölçekli bankalar ise sadece %11.3 oranında büyümüşlerdir.

Böylece 1983-94 yılları arasında büyük ölçekli bankalar aktif büyüklüklerini hemen hemen aynı düzeylerde koruyabilirken orta ölçekli bankalar aktif

büyükliklerini 3 kat, küçük ölçekli bankalar ise 8.5 kat artırmışlardır. Söz konusu durum orta ve küçük ölçekli bankaların pazar paylarını büyük ölçekli bankaların aleyhine artırdığına işaret etmektedir.

2. 1. 2. 2. Ürün Çeşitlenmesi

Yeni sistem içinde bankalar evvelce de var olan evrensel bankacılık anlayışı çerçevesinde mevduat toplayıp kredi verme fonksiyonlarının yanı sıra, aracılık yüklenimciliği hizmetlerinin yerine getirilmesi, menkul kıymet ticareti yapılması, ortaklık fonlarının idaresi, menkul kıymet portföy yönetimi, iştirak edinme ve dövizli işlemler gerçekleştirilmesi gibi ürünler de sunmaya başlamışlardır. Bankacılık sektöründe yaşanan ürün çeşitlenmesi aşağıdaki tablolardan izlenebilecektir.

TABLO: 5 Bankacılık Sisteminde Ürün Çeşitlenmesi

YILLAR	Krediler/Aktif (%)	MenkulDeğerler /Aktif (%)
1980	51.4	3.5
1981	49.9	3.7
1982	43.9	4.2
1983	42.3	3.2
1984	34.7	6.8
1985	39.3	9.7
1986	44.2	8.8
1987	43.5	9.8
1988	39.6	10.1
1989	40.8	11.3
1990	45.9	10.1
1991	42.4	11.4
1992	40.3	10.8
1993	40.8	11
1994	38.7	11.2

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları.

Yukarıdaki tablodan da izlenebildiği gibi 1980-1994 arasındaki yıllarda banka aktifleri içerisinde kredilerin payı azalmıştır. Diğer taraftan özellikle 1987'den sonra banka kredilerinde belirgin bir düşüş yaşanmıştır.

Kredilerin aksine aynı yıllar itibarıyla banka menkul değerlerinin toplam banka aktiflerine oranlarında bir artış yaşandığı görülmektedir. Söz konusu artış özellikle 1985'in ikinci yarısından sonra kendini göstermiştir. Bu artışlarda bankaların ellerinde bulundurdıkları kamu sektörü kağıtlarının (hazine bonosu, devlet tahvili) büyük ölçüde payı bulunmaktadır. Bankaların yasal karşılıklarına istinaden kamu kağıtlarını tutma zorunlulukları ile kağıtların vergiden muaf yüksek getiri sağlaması ve neredeyse sıfır risk taşıması bu menkul kıymetlere yönelik talebi artıran faktörler olmuştur (Akkurt ve diğerleri 1991).

Bankaların yaşadıkları ürün çeşitlenmesinin bir sonucu olan bu durum yine bankaların gelir yapılarından izlendiğinde de ortaya çıkmaktadır. Tablo 6'da görülebileceği gibi toplam gelirler içerisinde kredilerden elde edilen gelirlerin payı 1986-89 arasında azalma göstermiş, menkul kıymetler piyasası işlem kârları ise artış trendi izlemiştir. Daha sonraki yıllarda kredilerden elde edilen gelirlerde bir azalma olmazken, menkul değerler kârlarının sürekli bir artışla yükselmeye devam ettiği görülmektedir.

TABLO: 6 Banka Gelirlerinde Krediler ve Menkul Değer İşlemlerinin Payları (%) (1)

YILLAR	Kredilerden Gelirler	Menkul Değerlerden Gelirler
1986	60	14
1987	60	12
1988	58	15
1989	53	23
1990	60	22
1991	62	23
1992	59	25
1993	62	31
1994	59	31

Kaynak: T.Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları.

(1) Toplam gelirler içinde net kambiyo kârlarına yer verilmiştir.

2. 1. 2. 3. Bankacılık Sektörünün Kârlılığı

Türk bankacılık sisteminin kârlılığı 1980'lerin ikinci yarısında sürekli bir artış trendi göstermiştir. Tablo 7'de banka aktiflerinin getiri oranları incelendiğinde 1985-1988 yılları arasında banka kârlılığının artış gösterdiği görülmektedir. Aynı dönemde faiz gelirleri faiz giderlerine oranla daha hızlı artarak toplam gelirler üzerinde olumlu etki yaratırken faiz dışı giderlerde ise bir artış gözlenmektedir. Söz konusu dönemdeki faiz dışı giderlerdeki bu artış faaliyet giderlerinin yükselmesine bağlanmaktadır (Atiyas-Ersel 1992:16-17). 1985-88 yılları arasında personel harcamaları dışındaki faaliyet giderlerinde artış olduğu gözlemlenmektedir.

1990 ve takip eden yıllarda sistemde kârlılık artışı sürmüştür. 1988 yılında faiz oranlarının serbest bırakılmasından sonraki yıllara rastlayan bu dönemde net faiz gelirlerinde sürekli bir artış yaşanırken faiz dışı gelirlerin ise faiz dışı giderlere oranla daha yavaş arttığı izlenmiştir. Aynı dönemde personel giderlerinin oransal olarak düşüş gösterdiği izlendiğinde bu gelişme faiz dışı giderlerdeki diğer kalemlerin artışı ile açıklanabilecektir. Bankaların idari harcamalarında artış yaşanmasının mümkün görünen bir nedeni de bu işletmelerin personele değil teknolojik altyapıya ve modernizasyona daha fazla kaynak ayırmaları olabilecektir.

TABLO:7 Bankacılık Sisteminde Kârlılık Yapısı

YILLAR	Faiz Gelirleri/Faiz Giderleri	Faiz Gelir/Faiz Gider	Dışı Dışı	Net Kâr/Toplam Ortalama Aktif (ROA)	Personel Gideri/Toplam Faiz Dışı Giderler
1983	112	89		1.2	56
1984	114	99		2.3	53
1985	109	105		2.0	45
1986	115	92		2.4	32
1987	122	91		2.7	30
1988	127	84		3.2	23
1989	114	93		2.2	31
1990	135	70		3.1	31
1991	145	64		3.0	21
1992	143	60		3.2	26
1993	167	57		3.4	19
1994	151	72		2.8	8.5

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları.

Ancak kârlılıktaki artış Türk bankacılık sistemi içerisindeki tüm banka grupları için aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Türk bankacılık sisteminde genel eğilim küçük ölçekli milli ve yabancı bankaların büyük bankalar ile kamu bankalarından daha kârlı olmalarıdır (Atiyas-Ersel 1992:17). Bu çalışmada özel olarak ele alınarak kârlılık ve maliyet yapıları irdelenecek olan 29 özel mevduat bankası için ölçek bazında küçük orta ve büyük ölçekli olarak ayırmak suretiyle yapılan kârlılık rasyoları analizi Tablo 8'den izlenebilecektir.

TABLO: 8 Özel Mevduat Bankalarında Kârlılık Yapısı
(Net Kâr/Toplam Ortalama Aktifler) (%)

YILLAR	Büyük Ölçekli Bankalar	Orta Ölçekli Bankalar	Küçük Ölçekli Bankalar
1983	1.0	3.5	-
1984	1.8	5.8	10
1985	1.6	5.0	14.3
1986	2.5	3.7	9.8
1987	3.0	3.9	5.2
1988	3.2	5.3	7.4
1989	2.4	3.9	3.9
1990	3.3	4.3	4.6
1991	3.7	4.4	4.7
1992	2.9	3.6	4.5
1993	3.8	4.5	6.0
1994	4.1	3.1	6.4

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları

Tablo 8'den izlenebildiği gibi ele alınan banka grubu içerisinde kârlılığı aktiflerine oranla en yüksek bankalar küçük ölçekli ticari bankalarıdır. Bu grubu orta ölçekli bankalar izlerken göreceli olarak en az kârlı bankalar büyük ölçekli olanlardır. Bununla birlikte banka ölçek grupları içerisinde 1980'lerin ikinci yarısından itibaren kârlılık oranı düzenli olarak artış gösteren grup büyük ölçekli bankalar olmuştur.

2. 1. 2. 4. Bankacılık Sektöründe Rekabet ve Sermaye Yapısı

Diğer taraftan 1980 sonrasında Türk bankacılık sistemine girişin kolaylaştırılmasını takiben piyasaya giren çok sayıda yabancı bankanın piyasada yaratması öngörülen rekabetçi yapıyı yeterince oluşturamadığı gözlenmiştir. Bu bankalar piyasaya girip mevduat toplayarak genel bankacılık fonksiyonlarını yerine getirmek yerine ihtisas bankacılığı veya toptan bankacılık yapmayı tercih etmişlerdir.

Yabancı bankalar böylece dış ticaret konusunda uluslararası tecrübe ve bağlantılarını kullanarak önemli avantajlar elde etmişler, ancak bu arada milli bankalarla rekabeti artıracak alanlarda faaliyetlere girişmemişlerdir. Az sayıda şube ve personelle çalışan bu bankalar geniş çaplı bankacılık faaliyetlerine girişmediklerinden aşağıda Tablo 9’da da izlenebileceği gibi yıllar arasında toplam bankacılık aktifleri içerisinde payları oldukça düşük kalmış ve büyüme trendi göstermemiştir.

TABLO: 9 Bankacılık Sisteminde Banka Grupları (%)

	1980	1986	1990	1994
Kamu Bankaları	51.5	50.1	52.0	46.2
Özel Sermayeli Bankalar	45.7	46.2	44.5	50.7
Yabancı Sermayeli Bankalar	2.8	3.7	3.5	3.1

Kaynak: T. Bankalar Birliği’nin yıllık “Bankalarımız” yayınları.

2. 2. BANKACILIK SEKTÖRÜNDE PİYASA YAPISI

2. 2. 1. Mikroekonomik Teori ve Oligopol Piyasalar

Herhangi bir endüstride piyasa yapısının niteliği o endüstrideki rekabetçi yapı üzerinde belirleyici olacak, dolayısı ile kaynakların optimal kullanımını, genel fiyat düzeyini ve üretimin verimliliğini etkileyecektir. Ekonomik açıdan tasarrufçular ve yatırımcılar için optimum refahın sağlanması da bankacılık sisteminin yeterli rekabetçi yapıya kavuşturulması ile mümkün olabilecektir.

Tüm dünyada özellikleri itibariyle farklı bir konuma sahip olan bankacılık sektörü en sık müdahale edilen ve denetime tabi tutulan sektör olmuştur. Bunda, sektörün güvene dayalı kriterlere bağlı olarak tasarruflardan topladığı kaynakları yatırımlara kanalize eden bir aracılık görevi üstlenmiş olmasının etkisi büyüktür. Böylece ekonomik birimlerin tasarruflarının doğru ve ekonomik olarak etkin şekilde değerlendirilmesinin temini önem arz etmektedir. Diğer taraftan bankaların ekonomik birimler arasında sahip oldukları hassas konumun bir nedeni de mali kurum olan bir bankanın batması sonucunda bunun etkilerinin diğer mali kurumlara ve reel sektöre zincirleme olarak yayılabileceği ve ekonomik olarak büyük maliyete sebebiyet verebileceği gerçeğidir.

Ancak düzenleyiciler tarafından yapılan müdahaleler ve denetimin yoğunluğu bir yana, bankacılık sektörünün mali açıdan etkinliği, içinde bulunduğu piyasa yapısı ile yakından ilişkili bulunmaktadır. Bankacılıkla ilgili yazının birçoğunda TBS'nin piyasa yapısına ilişkin olarak "oligopol" tanımlamasının getirildiği görülmektedir. Mikroekonomik teoriye göre oligopol piyasalar *"en az iki firmanın üretimde bulunduğu ve bu firmalardan en az birisinin endüstrinin toplam çıktısının önemli bir bölümünün üretiminde bulunduğu"* (Varian 1991:98) piyasalardır. Oligopol piyasaların temel özelliği üretimde bulunan firmaların yüksek yoğunluk oranına sahip bulunmalarıdır. Ekonomide değişik oligopolcü piyasalar bulunabilir. Bunların bir kısmında sadece birkaç firma bulunurken diğerlerinde çok sayıda firma bulunabilmektedir. Ancak çok sayıda firmanın bulunduğu oligopolcü piyasalarda sadece az sayıdaki firmanın piyasadaki üretimin büyük bölümünü gerçekleştirdiği görülmektedir. Yani sadece birkaç büyük firmanın piyasa egemenliğinin bulunması şartıyla çok sayıda üretici firmanın piyasada bulunması oligopol piyasa tanımı ile çelişmemektedir. Diğer taraftan oligopolcü piyasa içerisinde firmalar çok sayıda küçük alıcılara satış gerçekleştirmektedir.

Oligopol piyasalarda üretilen ürün homojen veya farklılaştırılmış olabilmekte, bu, piyasanın niteliğine göre farklılık gösterebilmektedir. Daha sık olarak rastlanan bir veya birkaç açıdan farklılaştırılmış ürünlerin piyasaya sunulmasıdır. Bu farklılıklar

fiziksel nitelikte fonksiyonel amaçlı olabileceği gibi reklam ve satış teknikleri aracılığıyla sadece imaj yaratarak oluşturulan farklılaştırmalar da olabilmektedir.

2. 2. 1. 1. Oligopol Piyasalar ve Rekabetçi Yapı

Çok sayıda rakip firmanın bulunduğu ve rakiplerin birbirinin davranışlarını izleyemediği tekelci rekabet ve tam rekabet piyasalarının ve tek firmanın bulunduğu monopol piyasaların aksine, oligopol piyasaların temel özelliği piyasada bulunan firmaların birbirlerinin davranışlarını izleyebilmesi ve buna göre davranış geliştirmesidir. Bu nedenle firmalar belirli davranışlarına karşı rakiplerinin geliştireceği davranışları da hesaba katarak karar almakta, diğer bir deyişle “stratejik” davranmaktadırlar. Bu davranış yapısı içinde herhangi bir firma satış hacmini artırmak amacı ile fiyat düşürdüğü taktirde piyasada bulunan diğer firmalar da aynı yolu izleyerek fiyat kırabilecek, fiyat rekabeti neticesinde ise tüm firmaların aleyhine endüstri kârlarında düşüşler meydana gelecektir. Bu nedenle oligopol piyasalarda genel eğilim fiyat rekabeti yaratmamak, fiyat dışı rekabet yollarını denemektir. Firmalar fiyat rekabetini önlemek amacıyla kartelleşme, fiyat liderliği gibi yollara başvurumaktadırlar (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:271).

Oligopol piyasalarda da birkaç sayıda büyük firmanın piyasa egemenliği bulunmakla birlikte piyasa içerisindeki firmalar arasında rekabetçi davranışlar söz konusu olabilmektedir. Bu durumda firmaların genel olarak benimsediği yöntemler reklam, değişik satış teknikleri veya yeni ürünlerin piyasaya sürülmesi yoluyla ürün farklılaştırması yaratmaktır. Bu yolla pazar paylarını kalıcı olarak artırmak ve kârları yükseltmek, firmalar açısından fiyat düşürme yöntemine göre daha etkili olmaktadır. Fiyat düşürme diğer tüm firmalar tarafından kolaylıkla taklit edilebilecek bir davranışken ürün farklılaştırması diğer firmalarca kolayca gerçekleştirilemeyecektir. Bu yolla firmalar hem satışlarını artıracak hem de ürün farklılaştırmasının maliyetini

tüketicilere geçirebileceklerdir. Ayrıca ürün farklılaştırması yoluyla tüketicilerde marka alışkanlığı oluşturulduğu takdirde yeni firmaların piyasaya girmeleri de güçleştirilmiş olunacaktır.

Piyasadaki firmaların rekabetçi mi davranacakları yoksa anlaşma yoluyla işbirliği mi izleyecekleri oligopolcü piyasalardaki temel davranış biçimlerini belirlemektedir. Genelde eğilim anlaşmaya varma ve işbirliği yapma yönünde olmasına karşın firmalar bireysel olarak kendilerine avantaj sağlama, kârlarını artırma amaçlarıyla rekabetçi davranışlar da izleyebilmektedirler (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:270).

Firmalar arasında fiyatları belirli bir düzeyde tutmak ve üretimi kısıtlamak amacı ile işbirliği öngören başlıca davranış biçimi *anlaşma* olarak adlandırılmaktadır (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:271). Bu anlaşmalardan *açık anlaşma* taraflar arasında açık olarak görüşülüp kabul edilen şartları içermektedir. Bu anlaşmaların kamuoyuna açıklanarak veya gizlilik içinde yapıldığı durumlar sözkonusu olabilmektedir. Başta A.B.D. olmak üzere bazı ülkelerde bu tür anlaşmalar rekabetçi piyasalar yaratma kaygıları ile anti-tröst kanunları aracılığıyla yasaklandığı halde bazı ülkelerde yasal olarak uygulanmaktadır. Bu türde açık olarak yapılan anlaşmalara örnek kartellerin oluşturulmasıdır. Kartele verilebilecek en tipik örnek ise petrol üreten ülkelerin biraraya gelmesiyle oluşturulan OPEC'tir. OPEC petrol üreticilerinin fiyatlarının belirli düzeylerde gerçekleştirilmesi ve arz fazlasıyla fiyatların belirli düzeyin altına düşürülmemesi amacını taşımaktadır.

Diğer taraftan bazı durumlarda endüstrideki firmalar fiyat yükseltme ve üretim kısımaya ilişkin davranışlarının tüm endüstrinin kârlılığı üzerinde etkili olabileceğini görerek diğer firmalarla aralarında herhangi bir anlaşma yapmaksızın *işbirliğini* temin etmeye dönük davranışlar gösterebileceklerdir. Firmaların kendi yargıları doğrultusunda verdikleri bu tür işbirliği kararları ise *zımni anlaşmalara* örnek teşkil etmektedir.

Rekabetçi davranış biçimlerine örnek oligopol piyasa yapısı içindeki firmalardan bir veya birkaçının ürün miktarını artırarak pazar payını yükseltme yoluyla avantaj sağlamaya çalışmasıdır. İşbirliği göstererek kârlarını maksimize eden firmalardan bir veya birkaçı bu yapı içinde kendi *pazar payını* artırmak amacıyla rekabetçi davranışlar sergileyebilecektir. Bu davranışlar daha çok reklam ve ürün farklılaştırması yoluyla kendini gösterecektir. Ancak bunun dışında da değişik rekabetçi davranış biçimleri bulunmaktadır. Örneğin firmalar özellikle satışların alıcı ve satıcılar arasında anlaşma düzenlenerek gerçekleştirildiği durumlarda *gizli olarak* müşterilerine indirimler ve fiyat avantajları sağlayabileceklerdir. Bu durumda hem satışlarını artırmış, hem de zımni olarak yapılmış anlaşmalara uymuş görüneceklerdir.

Her ne kadar kısa dönemde firmalar açısından rekabetçi davranışlar göstererek bunları uygulamaya koymak endüstri kârlarını azaltmakta ise de günümüzde sürekli değişen ve yenilenen teknoloji ve ürünlerin piyasalarda yer aldığı düşünülecek olursa *rekabetçi davranışların uzun dönemde* firma için büsbütün maliyet yaratmayacağı hatta firmaya getiri sağlayacağı görülecektir. Özellikle araştırma-geliştirme çalışmaları ile yeni teknolojilerin uygulanmasını içeren yöntemler ve yeni ürünlerin geliştirilmesi gibi rekabeti canlı tutan uygulamalar uzun dönemde sadece firma için değil toplumsal anlamda sosyal fayda sağlayacak ve hayat standardının geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. Bu nedenle geleneksel ekonomik teorideki oligopölcü piyasa yapısını, maliyeti minimize eden çıktı miktarının altında üretimde bulunan, verimlilikten uzak, fiyat rekabetinden kaçınan, kaynak tahsisini etkinsiz şekilde sadece ürün farklılaştırması için gerçekleştiren, fiyatlaması marjinal maliyetin üzerinde gerçekleşerek aşırı kârlılığa yol açan optimaliteden uzak bir piyasa yapısı olarak değerlendiren görüş değişmeye başlamıştır (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:272).

2. 2. 1. 2. Oligopol Piyasalara Başlıca Teorik Yaklaşımlar

2. 2. 1. 2. 1. Rekabetçi Oligopol Piyasa Yapıları

Mikroekonomik teoride rekabetçi (işbirliği yapmayan firmalar topluluğundan oluşan) oligopol piyasa yapılarını inceleyen başlıca teorik yaklaşımlar *Cournot yaklaşımı*, *Bertrand yaklaşımı*, *Chamberlin yaklaşımı*, *Stackelberg yaklaşımı* ve *Paul Sweezy'nin kırık talep yaklaşımlarıdır*. Bu yaklaşımlardan ilk ikisi olan Cournot ve Bertrand yaklaşımlarının ortak yönleri firmaların piyasada bulunan diğer rekabetçi firmaların davranışları hakkında belirli varsayımlara dayanarak kendi davranışlarını belirlemeleri ve rakipler beklenen davranışları gerçekleştirmese bile zaman içinde bu varsayımlara dayanmaktan vazgeçmemeleridir. Yani piyasadaki firmalar geçmiş tecrübelerinden öğrendiklerini, piyasa davranışlarında dikkate almamaktadırlar. Chamberlin ve Stackelberg yaklaşımları ise bu anlamda sözkonusu iki yaklaşımdan farklılık göstermektedir. Chamberlin yaklaşımına göre firmalar aldıkları üretim kararlarının birbirleri üzerindeki etkilerinin bilincindedir ve fiyat-ürün miktarı kararlarını bu doğrultuda almaktadırlar. Stackelberg piyasada asimetric davranış biçimi bulunduğunu kabul etmektedir. Buna göre piyasada bulunan firmalar piyasa koşulları ve davranış biçimleri hakkında aynı düzeyde bilgi sahibi değillerdir. Stackelberg lider durumundaki firmanın firmaların aldıkları kararların birbiri üzerinde etkili bulunduğunun farkında olduğu bir model geliştirmektedir. Paul Sweezy ise piyasada heterojen ürün üretiminde bulunulduğu varsayımından hareketle piyasa talep eğrisinin esnekliğini vurgulayan ve oligopol piyasalarda fiyatların “yapışkan” olduğunu ileri süren bir model geliştirmiştir.

Oligopol piyasalarda üretim tercihlerini yaparken üretim veya fiyat değişkeni esas alınmaktadır. Tekelci piyasa çözümünde fiyat veya üretim miktarına ilişkin değişkenlerden hangisi esas alınırsa alınsın optimal üretim miktarı değişmemektedir. Oysa oligopolcü piyasada üretim kararlarının ürün miktarı veya fiyattan hangisine dayanılarak alındığı farklı sonuçlara yol açmaktadır (Koutsoyannis 1983:221).

Cournot yaklaşımında karar değişkeni üretim miktarıdır. Yaklaşım piyasada sadece iki firmanın bulunduğu düopol (iki firmanın piyasada bulunduğu oligopol piyasa türü) durumu için analiz edilmektedir. Gerçekte Cournot modeli ikiden fazla firmanın bulunduğu piyasalar için de geçerli bulunmaktadır. Cournotcu piyasa yaklaşımına göre her iki firma da diğerinin üretiminin veri olduğunu ve bu üretim miktarının değişmeyeceğini düşünerek kendi üretim miktarını kârını maksimize edecek şekilde ayarlamaktadır. Cournot anlamında firma davranışı diğer firmaların davranışlarının belirli şekilde gerçekleşeceği inancına dayanmaktadır. Bu yaklaşıma göre firmalar rakiplerinin geçmişte gerçekleşen davranışlarını hesaba katmaksızın kâr maksimizasyonlarını sağlayan üretim miktarına ulaşmayı hedeflemektedirler. Ancak bu durumda her iki firma ayrı ayrı kâr maksimizasyonuna ulaşırken endüstri kârları maksimize edilmiş olmayacaktır. Oysa firmalar karşılıklı olarak birbirlerine bağlılıklarını tanımış ve işbirliği yaparak üretimlerini belirlemiş olsalar, tekeli tek bir firma gibi piyasadaki toplam üretimin yarısını gerçekleştirerek bunu piyasada kâr maksimizasyonuna yol açan tekeli fiyattan satmaları söz konusu olacaktır.

Cournotcu yaklaşıma göre her bir firma toplam piyasanın üretiminin üçte birini gerçekleştirerek bunu tekeli fiyatın daha altında ancak tam rekabetçi piyasa fiyatının üzerinde bir fiyattan satacaktır.

Piyasadaki firmaların karar değişkeninin üretim miktarı olduğu Cournot yaklaşımının tersine *Bertrand yaklaşımına* göre firmalar için karar değişkeni fiyattır. Düopol durumunda her iki firma da diğerinin fiyatları sabit tutacağı varsayımında bulunarak üretimini gerçekleştirmekte ve kârını maksimize etmektedir.

Cournot yaklaşımında olduğu gibi Bertrand yaklaşımında da denge durumu endüstri kârlarının maksimizasyonu sonucunu doğurmamaktadır. Bunun nedeni firmaların geçmiş tecrübelerinden öğrendikleri bilgiyi kullanmamaları ve karar alma sürecinde sürekli olarak rakiplerinin fiyatlarını sabit tuttuğu varsayımında bulunmalarıdır. Bertrand modeli de Cournot modeli gibi benzer zaafiyetler

taşımaktadır. Her iki modelin de eleştirilen ve gerçekçi bulunmayan yönleri şunlardır (Koutsoiannis 1983:227):

- Modellere göre firmalar geçmişteki hatalarından ve rakip firma reaksiyonlarından hiç öğrenmemektedirler. Her firma diğer firmanın davranışını veri olarak kendi kararını buna göre gerçekleştirmekte, kendi davranışına karşılık diğer firmanın göstereceği reaksiyonu ise hesaba katmamaktadır.

- Firma kârları maksimize olmakla birlikte endüstri için optimal üretim süreci gerçekleşmemektedir.

- Yeni firmaların piyasaya giriş durumlarında üretim ve fiyat dengesine nasıl ulaşılacağına değinilmemektedir.

- Dengeye ulaşma sürecinin ne kadar süre alacağına değinilmemektedir.

Cournot ve Bertrand modellerinin her ikisi de geçmiş tecrübelerden öğrenilmediği, piyasaya girişin bulunmadığı, piyasa talep eğrisinin şeklinin bilindiği gibi gerçekçi bulunmayan ve fazla sınırlayıcı varsayımlarda bulunmaktadır. Yine modeller gerçek hayatta oligopol piyasalarda sıkça kullanılan rekabet yöntemlerinden fiyat dışı rekabet türleri olan reklam, satış faaliyeti, ürün farklılaştırması gibi faaliyetleri gözönüne almamakta, firmaların *homojen ürün* üretiminde bulunduğu varsayımında bulunmaktadır. Statik olan Cournot ve Bertrand modelleri dengeye ulaşma sürecinin ne kadar zaman alacağını da gözardı etmektedir.

Bertrand ve Cournot yaklaşımlarından farklı olarak piyasadaki firmaların aldıkları kararların birbirleri üzerindeki etkilerinin (en azından bir üreticinin) farkında olduğu piyasa türleri ise Chamberlin ve Stackelberg modelleri çerçevesinde tanımlanmaktadır. Firmaların rekabetçi yaklaşım sergiledikleri varsayımına dayanan *Chamberlin'in oligopol yaklaşımına* göre firmalar piyasada birbirleri üzerinde yarattıkları etkinin (aldıkları üretim kararlarının birbiri üzerinde bağlayıcı olduğunun)

farkındadırlar ve buna bağılı olarak piyasada endüstri kârlarını maksimize eden monopolcü fiyat ve üretim bileşenini tercih ederler. Chamberlin'e göre firmalar birbirleri üzerinde aldıkları üretim kararlarının bağlayıcılığını tanımazlarsa ya Cournot, ya da Bertrand dengesine ulaşacaklardır. Oysa Chamberlin firmaların birbirleri üzerinde etkilerinin farkında olduklarını, işbirliği içinde olmadıkları durumlarda dahi geçmiş hatalarından öğrenerek yeni üretim kararlarını alırken firmalar için en iyi çözüm olan tekolci piyasa üretim düzeyini gerçekleştirecek kararları alacaklarını ifade etmektedir.

Chamberlin modeli firmaların geçmiş tecrübelerinden öğrenecek kadar sofistike olduğu ve bu yolla marjinal maliyeti marjinal getiriye eşitleyerek ($MC = MR$) tekolci piyasa çözümüne ulaşp kararlı bir dengede bulunacaklarını ifade etmektedir. Ancak mikroekonomik teoride tüm firmaların birbirlerinin maliyet eğrileri ve toplam arz eğrisi hakkında bilgi sahibi olmadan firmaların tümü için optimal olacak tekolci piyasa fiyat ve üretim düzeyini yakalamanın hemen hemen mümkün bulunmadığı kabul edilmektedir. (Koutsoyannis 1983:229) Ayrıca modelin diğeri bir zayıf tarafı da Cournot ve Bertrand yaklaşımlarına benzer şekilde piyasaya yeni firma girişlerinin gerçekleşmesi durumunda firma davranışlarının ne şekilde gerçekleşeceği ve yeni piyasa dengesine nasıl ulaşılacağı hususlarının gözardı edilmesidir.

Stackelberg yaklaşımı firmalar arasında asimetrik davranış bulunduğunu varsaymaktadır. Piyasada iki firmanın bulunduğu düopol durumunda firmalardan birisi diğeri firmanın Cournot varsayımında bulunarak karar aldığıının bilincinde olan lider firmadır. İkinci firma ise aldığı kararların diğeri firma üzerinde yarattığı etkilerin farkında değildir. Lider firma Cournot yaklaşımında bulunan firmanın davranış şeklini tanıyarak bunu kendi kârlılık fonksiyonunda değerlendirmekte ve kendisini kâr maksimizasyonuna ulaştıran tekolci üretim miktarını buna göre belirlemektedir.

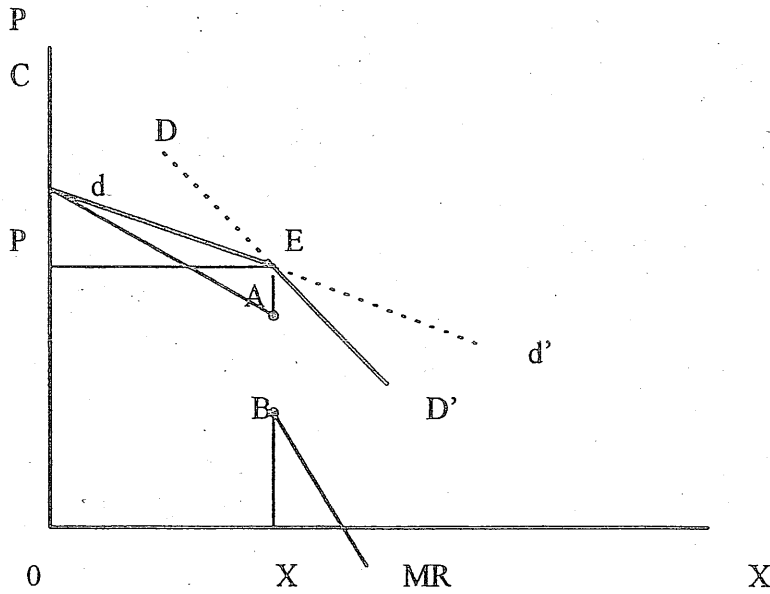
Stackelberg yaklaşımına göre lider durumundaki firma üretim miktarını belirlerken kendi kârını maksimize eden bir noktada üretim yapmayı tercih edecektir. Bu durumda lider firma kârını maksimize eder ve Cournot dengesine göre daha kârlı

bir üretim süreci izlerken diğer firma ise Cournot durumuna göre daha düşük kâr düzeyinde üretimde bulunmaya devam edecektir. Denge durumunun sağlanması bir firmanın lider olup diğerinin onu takip ettiği durumlar için geçerli bulunmaktadır. Ancak her iki firma da sofistike davranarak lider firma konumunda hareket ederek kârını artırmak istediğinde piyasalarda Stackelberg dengesizliği oluşacaktır. Bu durumda ya firmalardan birisi liderliğini kabul ettirene dek fiyat savaşları devam edecek, ya da firmalar işbirliğine girme yolunu seçeceklerdir.

Yukarıda sözü edilen yaklaşımların tümünde ortak husus üretime konu olan malın homojen oluşu ve piyasada farklılaştırılmış ürünlerin yer almayışıdır. Homojen ürünlerin piyasa satış fiyatı da aynı düzeyde gerçekleşmektedir. Ancak genellikle oligopol piyasalarda gözlenen farklılaştırılmış ürünlerin satışa sunulmasıdır. Farklılaştırılmış ürün söz konusu olduğunda ise firmalar bu ürünlere farklı fiyatlar uygulayabileceklerdir. Farklı fiyat uygulamalarının söz konusu olduğu durumda da piyasada temel davranış biçimi, firmaların işbirliği yapma eğiliminde bulunmaları ancak her bir firmanın bu yapı içerisinde zaman zaman kendi kârını artırma yönünde rekabetçi davranışlar sergilemesidir.

Paul Sweezy tarafından 1939'da geliştirilen *kırık talep eğrisi yaklaşımı* ise bugün halen oligopol piyasalara ilişkin önemli bir teorik yaklaşım olarak yerini korumaktadır. Bu yaklaşıma göre oligopol piyasalarda firma talep eğrisi E noktasında kırık bulunmaktadır (Şekil 1) Bu kırık noktanın ise anlamı şudur: Oligopolcü piyasada bulunan firma fiyatını düşürdüğü zaman diğer firmalar da bu düşüşü takiben fiyat düşürecek ve firmaların piyasa payları aynı kalmakla birlikte, piyasada toplam talep artış gösterecektir. Bu nedenle P düzeyinin altındaki fiyat düzeyleri için talep eğrisi piyasa payı talep eğrisi olarak gerçekleşecektir. Yine denge fiyatı P' nin altında belirlenen fiyatlarda piyasada bulunan diğer firmalar da fiyat kırma yoluna gideceklerinden fiyat azaltan firmanın satışlarında sadece az bir miktarda artış gerçekleşecektir. Yani denge fiyatı P' nin altında talep eğrisi esnek bulunmamaktadır (Stigler-Boulding ed., Sweezy 1964:405). Aksi durumda firma fiyat yükselttiği zaman ise diğer firmalar bu fiyat artışını uygulamayacak ve fiyat artıran firma müşteri

portföyünden önemli bir kısmını kaybedecektir. Bu durumda firma talep eğrisi dd' firma talep eğrisinin dE' kısmı olarak gerçekleşmektedir. Talep eğrisinin üstte kalan bu bölümü göreceli olarak daha esnektir.

Şekil 1

Kırık Talep Eğrisi Yaklaşımı

Sweezy'nin kırık talep eğrisi modeli günümüzde halen geçerliliğini korumakta ve açıklayıcı bulunmaktadır. *Heterojen ürün* üretiminde bulunan firmalar için de geçerli bulunan yaklaşım bu yönüyle diğer modellerden önemli bir farklılık göstermektedir. Günümüzde pek çok ekonomide farklı sektörlerde güçlü bir rekabetçi ortamda çalışan oligopolcü firmalar gerçekten de yoğun bir fiyat rekabeti ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu anlamda (bölüm 2. 2. 1. 3'de) belirtildiği gibi fiyat kırarak piyasa payını artırma girişimleri önem kazanmakta, fiyatlar artış yönünde ise sabit kalmaktadır. Ancak fiyat kırarak piyasadaki kârlılığını artırmak isteyen firma fiyat esnekliği katı bir talep eğrisi ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle dengeye ulaşan oligopolcü piyasalarda firmalar için fiyatlar E noktasında "yapışkan" (sabit)

kalmaktadır. Ancak modelin önemli bir zaafiyeti firmalar için talep eğrisindeki kırığın hangi noktada oluşacağına ve buna bağlı olarak kâr maksimizasyonu sağlayan fiyat ve miktar bileşeninin hangi seviyede gerçekleşeceğine dair bir belirlemede bulunmamasıdır. Bu sebepten ötürü Sweezy'nin modeli bir fiyat belirleme teorisi olmayıp bir kez piyasada belirlenen fiyat düzeyinin neden sabit bir düzeyde kalacağını açıklayan bir analiz olarak görülmektedir (Koutsoyannis 1983:232).

2. 2. 1. 2. 2. İşbirliğine Dayanan Oligopol Piyasa Yapıları

Oligopol piyasalardaki firmalar rekabetçi bir piyasa yapısı içerisinde bulunmakla birlikte kimi zaman anlaşma yolunu seçerek işbirliği yapmayı tercih etmektedirler. Firmaların anlaşmaya gitmeyi tercih etmelerinin altında bazı nedenler yatmaktadır: (Hirschleifer-Glazer 1992:278) 1) Oligopolcü firma sayısı az bulunduğundan firmaların birbirlerinin davranışlarını izlemeleri kolaydır. 2) Firmalar fiyat kırma yoluna giderken piyasaya düşük bir fiyat açıklamaktansa gizlilik içinde bu işlemi yürütmeyi tercih etmektedirler. Bu yolla kâr artırma daha çok firmaların büyük müşterilerine uygulanmaktadır. 3) Firmaların homojen ürün ürettikleri durumda anlaşma daha çok tercih edilen davranış biçimi olmaktadır. Ancak piyasa şartları ne derece istikrarsızsa anlaşma şartlarını belirlemek ve bu anlaşmaları sürdürmek o derece daha güç olmaktadır.

Anlaşma yoluna gitmeyi tercih eden firmalar bu yolla piyasalarda oluşabilecek belirsizlikleri bertaraf etme amacını taşımaktadırlar. Firmalar aralarında anlaşmak suretiyle toplam üretim arzını sınırlama ve fiyatları yüksek tutma yoluna gitmektedirler. Burada temel olarak izlenen politika toplam ürün arzını sınırlı tutmak ve fiyatların belirli bir düzeyin altına düşmesini engellemektir. Bölüm II.2.A.i'de de belirtildiği üzere firmaların aralarında belirledikleri şartlar üzerinden anlaşma gerçekleştirmeleri sözkonusu olabileceği gibi firmalar arasında zımni olarak da

işbirliğine dönük davranışların izlenmesi de mümkün bulunmaktadır. En temel iki anlaşma yolu firmaların *kartel* oluşturmaları ya da bir firmanın *fiyat liderliğinin* piyasada kabul edilmesidir (Koutsoiannis 1983:237). Her iki işbirliği türü de ekonomilerde genel olarak yasa dışı bulunduğundan çoğu zaman gizli olarak gerçekleştirilmektedir.

Merkezi bir idare olarak kurulan ve firmaların tüm yetkileri verdiği kartellerde amaç grup kârlarını maksimize etmektir (Koutsoiannis 1983:238). Bu kartel türünde merkezi otorite sektörde kârları maksimize edecek ürün miktarı ile ürün fiyatını belirlemekte ve bunun da ötesinde sektördeki her bir firmanın toplam üretimin ne kadarını gerçekleştireceğini ve kârların firmalar arasında nasıl dağılacakını kararlaştırmaktadır. Burada kâr maksimizasyonu sorunu *homojen ürün* ürettiği düşünülen firmalar arasında gerçekleştirilmektedir.

Sektörde yapılması gereken toplam üretimi ve bu toplam üretim içinde her bir firmanın payı ile ürünün satış fiyatını belirleyen kartel aynı zamanda ürün satışından doğan kârların bölüşümüne ilişkin süreçte de rol oynamaktadır. Ancak pratikte oligopol piyasalarda teorik anlamda bir merkezi idare olarak kartel tesis edilerek üretim ve fiyat büyüklükleri hakkında doğru belirlemelerde bulunulabilmesi için piyasa talep fonksiyonunun ve firmaların herbirinin maliyet yapısını ayrı ayrı bilmesi gerekmektedir. Gerçek hayattaki piyasalarda ise teoride belirlenmiş fonksiyonların doğru tahmin edilmesi oldukça güç bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kartelde karar alma ve pazarlık süreçlerinin uzun zaman alması, firmaların kartelin kararlarına uyma konusunda isteksizlikleri, bir kere belirlenen piyasa fiyatlarının kartel kararı olmadan değiştirilememesi (yapışkan fiyatlar) vb. türünde engeller olabilmektedir.

Gerçek hayatta daha sık rastlanan kartel türü ise firmaların kartel aracılığı ile piyasayı paylaşmakta olduğu ancak kâr maksimizasyonuna dönük kuvvetli kartel yapısındaki aksine firmaların ürünün niteliği, satış, pazarlama ve reklam aktivitelerine ilişkin farklılaştırmalar gerçekleştirerek fiyat dışı rekabet yollarını

kullanabildiği kartel türüdür. Nitekim oligopol piyasalarda ürün farklılaştırmasının önemli bir rekabet türü olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.

Fiyat dışı rekabetin serbest olduğu kartel türünde piyasadaki ürün satış fiyatı firmalararası pazarlık süreci sonucu ortaya çıkmakta, bu pazarlıkta maliyeti düşük firmaların talep ettiği düşük fiyatlar ile maliyeti yüksek firmaların talep ettiği yüksek fiyatlar arasında bir fiyat belirlenmektedir. Tüm firmalar satışlarını belirlenen fiyat üzerinden gerçekleştirmek zorundadırlar. Bununla birlikte firmalar fiyat dışı rekabet yollarından satış, pazarlama ve reklam gibi rekabet tekniklerine baş vurabilecek ve bu yolla satışlarını artırma yoluna gidebileceklerdir.

Sözkonusu kartel türü gerçek hayattaki piyasa yapılanması ve firmalararası anlaşmalara daha gerçekçi bir yaklaşım izlemekle birlikte karteldeki firmaların herhangi birisinin gizli veya açık olarak belirlenen fiyatın altında satış gerçekleştirmesi mümkün bulunmaktadır. Bu durumda maliyet yapıları farklı firmalardan düşük maliyete sahip firmalar fiyat kırma yolunu tercih edebileceklerdir. Firmalar açısından fiyat kırma piyasadaki müşteri portföyünü artırmak suretiyle etkili olacak, kısa dönemde fiyat kıran firma satış ve kârlarında artış gerçekleştirecektir. Bunun sonucunda firmalar arasında fiyat savaşları ve istikrarsızlık doğacağı açıktır. Bu nedenle kartel oluşumunun piyasada istikrarlı bir yapı tesis ederek bunu sürdürmesi güç görünmektedir.

Yine kartel yapılanması içerisinde izlenebilecek diğer bir yöntem firmaların önceden belirlenmiş piyasa fiyatında kartelin belirlediği miktarlarda üretim gerçekleştirmeleri olabilecektir. Üretim miktarının kota konularak belirlendiği bu yönteme göre firmaların herbirinin gerçekleştireceği üretim miktarı maliyet yapılarına, üretim ve satış kapasitelerine ve yapılan pazarlıklara bağlı olarak değişecektir.

Firmalar arasında işbirliği öngören diğer bir yaklaşım ise piyasada lider bir firmanın bulunduğu, diğer firmaların ise lideri takip ettiği durumları içeren *fiyat liderliği* yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre piyasada bulunan firmalar lider firmanın

belirlediği fiyatı takip edeceklerdir. Lider firmayı takip etmek diğer firmalar açısından avantaj sağlayabilecektir. Ancak piyasadaki fiyatı veri alan firmalar için kâr maksimizasyonu gerçekleştirilmediği durumlarda dahi piyasada belirsizliğin önüne geçebilmek bakımından lideri takip etmek tercih konusu olabilecektir. Fiyat liderliği gerçek hayatta piyasalarda sıkça başvurulan yöntem olma özelliğini korumaktadır. Kartellerde üretim ve bölüşüme ilişkin tüm yetkiler merkezi otoritede toplanmakta ve firmalar kartelin tüm kararlarını pasif olarak uygulamak durumunda kalmaktadırlar. Oysa fiyat lideri firmanın varlığında firmalar ürün, satış ve pazarlamaya ilişkin faaliyetleri hakkında kendi inisiyatifleri ile karar alarak uygulama gerçekleştirebilmektedirler. Ancak çoğu ülkede firmalar arasında yapılan fiyat anlaşmaları yasa dışı kabul edildiğinden bu anlaşmalar gizli tutularak yürütülmektedir.

Piyasalarda düşük maliyete sahip firmanın liderliği durumunda düşük maliyete sahip olan lider firma marjinal maliyetini marjinal getirisine eşitleyerek piyasa fiyatını belirleyecek, piyasadaki diğer firmalar ise kâr maksimizasyonunu gerçekleştiremedikleri halde bu fiyatı veri olarak alacaklardır (Koutsoiannis 1983:245). Lideri takip eden firmalar bu tutumlarını uzun dönem ortalama maliyetlerini karşılayabildiği sürece devam ettirecek ve satışlarını piyasadaki fiyattan gerçekleştireceklerdir.

Piyasalarda düşük maliyete sahip firmalar kadar büyük (dominant) firma liderliği de sözkonusu olabilmektedir. Bu durumda büyük lider firmanın piyasa talep fonksiyonu ile diğer küçük firmaların maliyet yapılarını bildiği varsayımında bulunmaktadır. Lider firma her bir fiyat düzeyi için küçük firmaların üreteceği üretim düzeyini belirleyecek ve piyasada o fiyattan talep edilen ürün düzeyi ile küçük firmaların ürettikleri düzey arasındaki fark kadar üretimde bulunacaktır. Sözkonusu ürün fiyat bileşenleri ile talep eğrisi ortaya çıkan lider firma daha sonra marjinal maliyet ve getirisini eşitlemek suretiyle denge fiyat ve üretim düzeyini belirleyecektir (Koutsoiannis 1983:246). Piyasada bulunan küçük firmalar belirlenen bu fiyat üzerinden satışlarını gerçekleştireceklerdir.

Oligopol piyasalarda kimi zaman da piyasa koşullarını en iyi tanıdığı ve piyasada oluşabilecek gelişmeleri en doğru takip edeceğine inanılan firmanın belirleyeceği fiyat diğer firmalar tarafından veri alınmaktadır. Söz konusu lider firma ne en düşük maliyetli ne de en büyük firmadır. Ancak firmanın piyasadaki ekonomik gelişmeleri en iyi tahmin eden firma olduğu konusunda geçmiş tecrübelerden de kaynaklanan bir inanış bulunmaktadır (Koutsoyannis 1983:247). Söz konusu firma piyasaya ilişkin ekonomik gelişmeleri doğru olarak izleyerek değerlendirdiği konusunda bir üne sahip bulunmaktadır.

Yukarıda değinilen fiyat liderliği modelleri teorik olarak kabul edilmekle birlikte gerçek piyasalara uygulanabilirlikleri hususu yoğun eleştirilere hedef olmuş ve bir firmanın piyasada lider olabilmesi için düşük maliyetli veya büyük firma olmasının yeterli bulunmadığı, piyasada güçlü bir lider olmanın firma açısından hem düşük maliyetli hem de büyük olmayı gerektirdiği ileri sürülmüştür. Aksi taktirde firma fiyat düzeyini piyasaya kabul ettirerek lider konumunu sürdüremeyecektir. Maliyeti düşük ancak ölçek olarak küçük olan firma büyük firmalarla fiyat, pazarlama, reklam alanında rekabete fazla dayanma gücü gösteremeyecektir. Öte yandan büyük ancak maliyet avantajı bulunmayan firma piyasada fiyat yükseltme yönünde etkin olamayacak, çünkü piyasadaki küçük firmalar düşük maliyetleri ölçüsünde fiyat kırarak bu yüksek fiyat düzeyini takip etmeyeceklerdir.

Lider konumundaki firma hem büyük, hem de maliyet avantajına sahip bulunmalıdır. Aksi taktirde firma Sweezy'nin kırık talep eğrisine sahip olacak ve fiyat indirme konusunda daha büyük yaptırıma sahip bulunurken fiyat yükseltme söz konusu olduğunda liderlik yaptırımı etkinlik gösteremeyecektir. Gerçek hayatta piyasalarda lider konumundaki firma sık sık değişebilmekte, dinamik oligopol piyasalarda teknolojik yenilikler, ürün farklılaştırmaları vb. süreçler sonucunda maliyet yapısı ve piyasa payı açısından avantajlı bir firma yerini bir diğerine bırakabilmektedir. Oysa piyasa liderliğine ilişkin başlıca kuramsal yaklaşımlar altında yatan varsayım firmaların homojen ürün üretmekte bulunduklarıdır. Ancak bazı durumlarda liderlik kriterleri daha farklı tanımlanmakta ve benzer maliyet yapısı ve büyüklükteki birçok firma

arasından bu kez sektörde prestije sahip ve ekonomik gelişmeleri iyi izleyerek yönetim ve üretim stratejileri geliştiren firmalar öncü durumuna gelmektedir.

2. 2. 1. 3. Piyasaya Girişteki Engeller

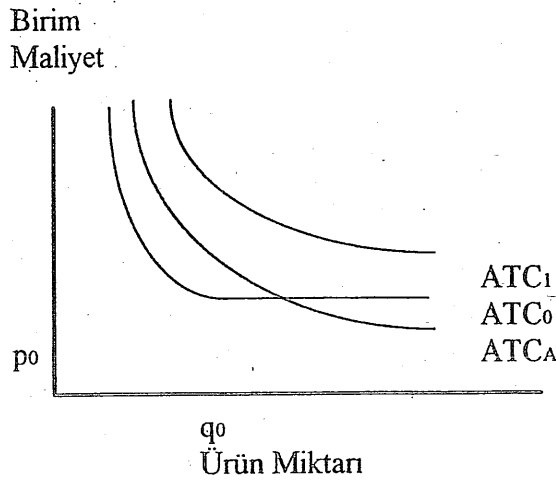
Oligopol piyasalarda göze çarpan başlıca özelliklerden birisi piyasaya girişin yüksek engellerle güçleştirilmiş olmasıdır. Piyasaya girişteki engeller temel olarak ikiye ayrılmaktadır: *Doğal engeller ve firmalar tarafından yaratılan engeller* (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:274).

Doğal engeller genellikle ölçek ekonomilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yani bazı endüstrilerde üretim miktarındaki artışa karşın ortalama ve birim maliyetlerinin daha yavaş artması o endüstride verimli ölçeğin büyük olması sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda büyük firmaların ortalama toplam maliyetleri küçük firmalara kıyasla daha düşük olacaktır. Yine *minimum verimli ölçek (MES)* kavramı bir endüstride büyük ölçekli üretimin tüm avantajlarını yakalayabilen minimum üretim düzeyi olarak tarif edilmektedir. Söz konusu üretim miktarı ise firmanın uzun dönem toplam ortalama maliyetlerinin minimum olduğu düzeyde gerçekleşmektedir. MES'in yüksek miktarlarda gerçekleştiği durumlarda endüstriye girerek varlığını devam ettirebilecek firma sayısı da doğal olarak az sayıda olacaktır (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:275).

Diğer bir doğal engel türü ise *kuruluş maliyetleridir*. Herhangi bir firmanın bir endüstriye girmeye çalıştığı durumda sabit ve değişken maliyetler olarak toplam bir maliyet altına gireceği açıktır. Bina, makina, ekipman, üretilecek ürünün geliştirilmesi, girdilerin temini, marka imajı yaratılması vs. gibi birçok maliyetin toplamının yani kuruluş maliyetlerinin yüksek olması anılan piyasaya girişte caydırıcı etki oluşturarak doğal engel yaratacaktır.

Piyasaya girişte doğal engellerin bulunmadığı oligopolcü endüstrilerde yeni firmaların piyasaya girmeleri piyasa içinde bulunan firmaların kârlılıklarının erimesine yol açacaktır. Bunu engellemek amacıyla *firmalar tarafından yaratılan engeller* devreye sokulmaktadır. Bu engellerden birisi *marka farklılaştırmasıdır*. Firmalar ürettikleri ürünlerde fiziksel veya fonksiyonel birkaç değişiklikle ürün niteliklerini farklılaştırarak tüketici tercihlerini kendilerine yöneltmeyi amaçlamaktadırlar. Örneğin tenis racketlerinin ağında kullanılan malzemenin sert ya da esnek oluşu, racketin ağırlığı, ya da racket sapının yapıldığı malzemenin niteliğindeki farklılıklar farklı tercihleri tatmin etmeye yöneliktir. Farklı tercihlere talep yaratmaya yönelik bu ürünler aynı zamanda da çok sayıda farklı ürünün her birinin oldukça düşük piyasa payına sahip olması sonucunu doğurmaktadır. Ayrıca tüketicilerin sıklıkla marka değişikliğine yönelmesi de söz konusu olabilecektir. Bu şartlar altında piyasaya yeni girecek olan firmaya dönük piyasa talebinin düşük kalacağı açıktır.

Piyasaya girişteki doğal engellerde açıklandığı gibi kuruluş maliyetlerinin yüksekliği piyasaya giriş üzerinde caydırıcı etkide bulunacaktır. Ancak *kuruluş maliyetlerinin* düşük olduğu durumlarda piyasaya girişteki engellerin zayıf olduğundan söz edilebilir. Bu durum özellikle MES'in düşük düzeylerde gerçekleştiği endüstrilerde önem taşımaktadır. Piyasada bulunan firmalar yeni firmaların girişini engellemek amacıyla bu maliyetleri yoğun olarak *reklam* yapma yoluna baş vurarak artıracaklardır. Yoğun reklam kampanyalarının sonucunda tüketicilerde belirgin bir marka imajı yaratılmış olacak, piyasaya girmek isteyen yeni firmalar bunu aşabilmek ve kendi marka imajlarını oluşturabilmek için yoğun reklam maliyetlerine katlanmak zorunda kalacaklardır. Bu durum toplam ortalama maliyetlerde yükselmeye yol açacak (Şekil:2) ve evvelce düşük MES'a sahip olan firmanın MES'ını yükseltecektir. Böylece firmaya girme potansiyeli bulunan firmalar üzerinde yüksek kuruluş maliyetlerinin bulunması dezavantaj yaratarak caydırıcı etkide bulunacaktır.

Şekil 2

Minimum Verimli Ölçek (MES)

Firmalar tarafından yaratılabilecek üçüncü bir giriş engeli de *düşük fiyatlama* uygulamasıdır. Bu durumda piyasada üretimde bulunan firmalar ürün fiyatlarını maliyetlerinin de altına çekerek yeni giren firmalar iflas edip piyasadan çekilene kadar bu fiyatlamayı sürdürmektedirler. Bu durumda piyasadaki firmaların kendileri de zarar etmekte ancak hem piyasadaki rakiplerine hem de potansiyel olarak piyasaya giriş yapabilecek olan firmalara caydırıcı bir mesaj vermektedir. Böylece piyasaya potansiyel giriş kısa dönemli zarara uğrama pahasına engellenmiş olacak ve bu durum uzun dönemde firmaya getiri sağlayacaktır.

2. 2. 1. 4. Firma Ölçeği ve Piyasa Yapısı İçerisindeki Önemi

Firma teorisi, bazı piyasalarda neden az sayıda *büyük firmanın* egemenliğinin yaşandığı sorusuna da cevap getirmeye çalışmaktadır. Buna göre büyük firmaların piyasa egemenliğinin altında iki temel faktör yatmaktadır: Aynı zamanda piyasalara girişte doğal engel de yaratan bu faktörler (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:267);

- 1) *Doğal nedenler veya,*
- 2) *Firmaların davranışlarıdır.*

Doğal nedenlerden ortaya çıkabilecek büyük firmaların piyasa egemenliğinin arkasındaki nedenlerden biri “ölçek ekonomileridir”. Ölçek ekonomilerinin sözkonusu olduğu durumda firmalar üretim hacmini artırdıkça ortalama ve birim maliyetlerde bir düşüş yaşanacaktır. Özellikle büyük hacimde bir talebin bulunduğu ve üretimle satış hacminin yüksek olduğu piyasalarda ölçek ekonomilerinin bulunması firmaya büyük avantaj sağlayacaktır. Ölçek ekonomileri şu nedenlerle ortaya çıkabilecektir: Birbirine bağlı üretim aşamalarında makina ve ekipmanda bölünmezlik, sermaye yatırımının maliyetlerinin üretimin artışına kıyasla daha yavaş artış göstermesi, uzmanlaşmış işgücü ve sermaye kullanımı (işbölümüne dayanan her bir üretim sürecinin alt gruplara ayrılması), daha gelişmiş teknoloji ve organizasyon tekniklerinin kullanımı (seri imalat gibi), uzman idareciler ve idare tekniklerinin benimsenmesi, pazarlamaya ilişkin kitlelere ulaşan reklam ve satış tekniklerinin kullanılması vb.

Yine “*kapsam ekonomileri*”, ekonomide üretimde bulunan firmaların faaliyet alanları geliştikçe veya farklı ürünler üretmeye başladıkça ortalama ve birim maliyetlerinde ortaya çıkan düşüşü ifade etmekte kullanılmaktadır. Bir firma halihazırda bulunan girdilerini farklı ürünleri üretmekte kullanabilecek veya bu farklı ürünlerde ortak bir tanıtım (reklam), dağıtım ve satış ağını ek bir maliyet taşımadan devreye sokabilecektir. Kapsam ekonomileri direk olarak firmanın büyüklüğü ile ilgili bulunmaktadır.

Böylece ölçek ve kapsam ekonomilerinin yoğun olarak yaşandığı endüstri kollarında firma ölçeğinin büyük olması firmaya bir maliyet avantajı sağlayacak, bu durum ise piyasa yoğunlaşmasının yüksek olduğu, az sayıda firmanın piyasa egemenliğinin bulunduğu oligopolcü piyasa yapısının ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Diğer taraftan firmaların neden olduğu, *firma davranışları* sonucunda ortaya çıkan büyük firma hakimiyetinin dayandığı nedenler farklılık göstermektedir. Bu gibi durumlarda firmalar diğer firmaları satın almakta, diğer firmalarla birleşmekte, fiyat rekabeti yoluyla diğerlerini piyasadan çekilmeye zorlamaktadırlar. Böylece piyasadaki firma sayısı azalarak az sayıda büyük firmanın piyasa egemenliği sözkonusu olmaktadır. Ancak bu firmalar piyasadaki egemenliklerini korumak ve sürdürmek için piyasanın niteliğinden doğan nedenler bulunmadığından, stratejik davranıp piyasaya girişi zorlaştırarak potansiyel rakip firmaların girişini engellemelidirler. Aksi taktirde rekabetçi firmaların piyasaya girmeleri sonucu halihazırda piyasada bulunan firmaların piyasa payları azalacak ve yüksek kâr marjları düşecektir.

2. 2. 1. 5. Oligopol Piyasalarda Kârlılık ve Etkinliğe İlişkin Yaklaşımlar

Oligopol piyasalarda kârlılığın belirlenmesi de piyasadan piyasaya fark göstermektedir. Kimi piyasalarda tek bir monopol firma gibi hareket eden oligopol firmalar topluluğu belirlediği ürün ve fiyat miktarları ile grup olarak kâr maksimizasyonuna ulaşabilirken, bazı piyasalarda firmalar arasındaki kesif rekabetin bir sonucu olarak neredeyse tam rekabetçi fiyat ve ürün miktarına ulaşılmaktadır (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:277). Burada kamu otoritesine düşen görev firmalar arasında rekabetçi davranışları teşvik edici politikalar izlenmesi olacaktır. Diğer taraftan yüksek oranlı *kârların* var oluşu piyasaları yeni firmaların girişi için cazip hale sokmaktadır. Bu kârların sürdürülebilmesi ancak piyasaya girişte doğal engellerin bulunması veya firmalar tarafından yaratılan giriş engellerinin sürdürülmesi halinde mümkün olabilecektir.

Oligopolcü piyasalar ile tam rekabetçi piyasalar arasındaki fark tam rekabetçi piyasalarda fiyatlar arz ve talep şartları altında belirlenmekte iken oligopolcü piyasalarda fiyatların üreticiler tarafından belirleniyor olmasıdır. Böylece, tam

rekabetçi piyasalarda girdi ve çıktı piyasalarındaki değişimler girdi ve çıktıların fiyatlarındaki değişimlerle firmaya yansımaktadır. Oligopolcü piyasalarda da girdi piyasalarındaki değişimler girdi fiyatlarındaki değişimlerle firmaya yansımakta, ancak ürün piyasalarında firma fiyat alıcı değil fiyat belirleyici olduğundan piyasadaki hareketler cari fiyattaki satış hacminde değişimlerle firmaya yansımaktadır. Oligopol firma satış hacmi artan bir ürüne daha fazla kaynak tahsis ederek üretimini artıracaktır. Fiyatlarda bir değişiklik olup olmayacağı ise sonradan alınacak kararlarla belirlenecektir. Böylece *kaynak tahsisinde* tam rekabetçi piyasalar ile oligopolcü piyasalar arasında temel olarak büyük bir farklılık bulunmadığı ortaya çıkmaktadır (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:277).

Geleneksel ekonomik teori oligopol piyasaları yüksek fiyatlar belirledikleri ve üretim düzeyini de tam rekabetçi düzeylerde tutmadıkları için haksız yere yüksek kârlar elde eden ve kaynak etkinsizliğine yol açan aksak rekabet piyasaları olarak tanımlamaktadır. Ancak bu görüşlerin dikkate almadığı bir husus da oligopol piyasalarda ölçek ekonomilerinden dolayı düşen maliyetler ve dolayısı ile fiyatlar bulunabileceğidir. Ayrıca uzun dönemde ve değişen teknoloji koşulları altında düşünüldüğünde, zaman içinde ekonomik büyüme ve refah düzeyinde yükselme sağlayan pek çok gelişmenin birbirleri ile rekabet eden ve ürün farklılaştırması sağlamaya çalışan oligopolcü firmaların yaptıkları araştırma-geliştirme çalışmaları ile yeniliklerin bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Çünkü oligopol firmalar tam rekabetçi ve monopol piyasaların tersine sürekli bir rekabet ve yarış içerisindedirler. Bu firmalar için yeni ürün ve teknolojiler yeni pazar payları ve kârlılığın artması anlamına gelecektir. Günümüzde gerçekten de piyasa yoğunluğu yüksek piyasalardaki firmaların yenilikçi gelişmeler ortaya koydukları görülmektedir. Örn: Microsoft (işletim sistemleri üzerine), Borland (yazılım programları üzerine) gibi bilgisayar şirketleri ile Türk bankacılık piyasasındaki bankalar (müşterilere fatura ödemeleri hizmetleri ile taksitli satış imkanları sağlayan yeni hizmetlerin sunulması).

Bu görüş J. Schumpeter'in *yaratıcı yıkıcılık (creative destruction)* hipotezinin oligopolcü piyasalara bir uyarlanması olarak değerlendirilmektedir. Schumpeter bir

monopol piyasanın yerini yeni ürün ve teknolojilerin geliştirilmesiyle diğer bir monopol piyasaya bırakarak ortadan kalkmasını yaratıcı yıkıcılık olarak adlandırmış ve bu sürecin kârlılığı yüksek tekellerde devam edeceğine işaret etmiştir (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:278). Bu görüşe göre yüksek tekellerde bulunan yeni teknoloji ve gelişmelerin yaratılmasına imkan vererek önyak olmakta, bu nedenle de ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır.

2. 2. 2. Türk Bankacılık Sisteminin Piyasa Yapısı

Daha önce de belirtildiği gibi bir ülkede bankacılık sisteminin piyasa yapısı önemle üzerinde durulan ve incelenen konular arasında yer almıştır. Bunun nedeni ekonomide tasarrufların toplandığı kurumlar olan bankaların bu fonların yatırımlara kanallanmasında, dolayısıyla da ekonomik kalkınma sürecinde üstlenmiş oldukları önemli rolden kaynaklanmaktadır. Bir ülkede bankacılık sistemi ne derece etkinse ekonomik kaynakların değerlendirilmesi de aynı etkinlikte gerçekleştirilebilecektir. Bu nedenle bankacılık sisteminde piyasa yapısının rekabetçi düzeyi, fiyat oluşturma sürecini ve kaynakların etkin dağılımını belirleyeceği için önem taşımaktadır. Türk bankacılık sisteminde piyasa yapısı bankacılık yazınında yapılan birçok araştırmaya göre yeterli rekabetçi yapıdan uzak bulunmaktadır. Bu durumu sektörün piyasa yapısına bağlayan araştırmacılar “oligopol” olarak nitelenen bankacılık sistemi yapısının rekabetçi piyasa yapısından farklı dengelerin kurulmasına neden olduğuna işaret etmektedirler.

Aşağıda Tablo 10’da yıllar itibarıyla Türk bankacılık sisteminde bankaların sermaye gruplarına göre ayrımı ve şube sayıları gösterilmektedir.

TABLO:10 Bankaların Sermaye Gruplarına Göre Ayırımı ve Şube Sayıları.

	Kamu Mevduat Bankaları		Özel Mevduat Bankaları		Kalkınma Yatırım Bankaları		Yabancı Bankalar	
	(a)	(b)	(a)	(b)	(a)	(b)	(a)	(b)
YILLAR								
1980	13	2469	24	3374	2	6	4	105
1981	13	2570	24	3545	2	6	6	123
1982	13	2602	24	3618	2	6	9	127
1983	14	2817	19	3345	2	6	10	113
1984	13	2764	19	3315	2	6	13	117
1985	13	2817	20	3325	2	6	15	120
1986	8	2727	24	3493	6	11	18	117
1987	9	2898	24	3404	6	11	17	104
1988	8	2953	26	3457	8	12	20	106
1989	8	2972	24	3501	9	14	21	106
1990	8	2975	25	3455	10	17	23	113
1991	8	3027	26	3325	10	17	21	108
1992	6	3001	31	3077	12	19	20	109
1993	6	3005	32	3095	12	20	20	108
1994	6	2917	29	3063	12	19	20	105

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları

(a) Toplam banka sayısı,

(b) Toplam şube sayısı.

TABLO:11 Bankaların Şube Sayıları ve Yıllara Göre Değişimi.

	Şube Sayısı	Yıl İçinde Açılan Şube Sayısı	Artış Oranı
YILLAR			
1980	5954	206	
1981	6244	290	4.9
1982	6353	109	1.7
1983	6281	-72	-1.1
1984	6202	-79	-1.3
1985	6268	66	1.1
1986	6348	80	1.3
1987	6417	69	1.1
1988	6528	111	1.7
1989	6593	65	1.0
1990	6560	-33	-0.5
1991	6477	-83	-1.3
1992	6206	-271	-4.2
1993	6228	22	0.35
1994	6104	124	2.0

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları

Türk bankacılık sisteminde 1980 yılı itibariyle 43 banka bulunmaktadır. Bu bankaların 13'ü kamu mevduat bankası, 2'si kalkınma yatırım bankası (kamu, özel ve yabancı olmak üzere), 24'ü özel mevduat bankası, 4'ü ise yabancı bankadır. 1994 yılı sonu itibariyle ise sektördeki toplam 67 bankanın 6'sı kamu mevduat bankası, 12'si kalkınma yatırım bankası, 29'u özel mevduat bankası ve 20'si de yabancı sermayeli bankadır. 1980 yılında sektörde toplam şube sayısı 5.954 iken 1994'te bu sayı 6.104'tür. Banka sayısındaki önemli artışa rağmen şube sayısında göreceli olarak düşük kalan artış oranı ötedenberi çok şubeli çalıştığı gözlenen TBS'nin bu eğiliminin değişmeye başladığına işaret etmektedir.

Türk bankacılık sisteminde yıllar itibariyle göze çarpan özelliklerden bir tanesi de *piyasa yoğunlaşma oranındaki yüksekliktir*. Sistemde kamu bankaları sayı olarak

az olmalarına rağmen toplam aktifler içerisinde yaklaşık yarı yarıya paya sahiptirler. (Bkz: Tablo: 9, 10). Ancak yıllar boyunca bankacılık sisteminde kamu sektörünün ağırlığının azaltılması çalışmaları sonucunda son yıllarda aktifler içerisinde kamu sektörünün payının düştüğü görülmektedir. 4046 sayılı özelleştirme kanunu ile 2 yıl içerisinde Halk Bankası, Ziraat Bankası ve Eximbank dışındaki tüm kamu bankalarının özelleştirileceği hükme bağlanmıştır. Eski kamu bankalarından Sümerbank 1995 Ekiminde özelleştirilmiş bulunmaktadır. Giderek kamu sektörünün bankacılık sistemi içindeki payının daha da azalacağı beklenmektedir.

Tablo: 12 Kamu Bankalarının Sistem İçerisindeki Payı (%)

	31.12.1992	31.12.1995
Aktifler	47.8	44.4
Kredi	51.6	51.5
Mevduat	50.3	45.2
Özkaynaklar	40.7	29.2
Toplam Gelir	46.0	39.3
Toplam Gider	46.3	42.1

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı "Türk Mali Sistemi'nin Temel Göstergeleri" yayınları.

TABLO: 13 Bankacılık Piyasasında Yoğunlaşma Oranları (%)

	YILLAR				
	1980	1985	1990	1993	1994
En Büyük 3 Banka					
Aktifler	49.1	48.4	35.4	34.0	35.3
Mevduat	53.3	54.3	43.3	35.9	40.0
Krediler	56.1	50.8	47.6	34.1	36.7
En Büyük 5 Banka					
Aktifler	62.1	62.8	47.0	46.1	48.1
Mevduat	69.4	69.1	59.0	48.1	56.3
Krediler	69.4	65.0	59.7	47.0	52.3

Kaynak: T. Bankalar Birliği'nin yıllık "Bankalarımız" yayınları

Yukarıdaki tabloda en büyük 3 banka ve 5 banka için ayrı ayrı aktifler, mevduat ve krediler baz alınarak yoğunlaşma oranları hesap edilmiştir. Görüldüğü gibi bankacılık sisteminde yoğunlaşma oranları yıllar itibariyle azalma eğilimi göstermekle beraber yine de yüksek bulunmaktadır. Yoğunlaşma oranındaki azalma özellikle 1990 yılından sonraki dönemde kendisini hissettirmektedir. Bankacılık sisteminde aktifler veya krediler esas alındığında en büyük beş bankanın T.C.Ziraat Bankası, T.İş Bankası, T. Emlak Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Akbank veya T. Halk Bankası arasında değişmekte olduğu görülmektedir. Yine sistemdeki mevduatın büyük bölümüne sahip olan bu bankalar Türk banka sistemine, dolayısıyla da ekonomideki fon akımına hakim bulunmaktadırlar. Tablo: 12’de izlenebilen 1993’e kıyasla 1994 yılındaki yoğunlaşma oranlarındaki artışın bir sebebi de özel mevduat bankaları içinde yer alan 3 banka olan Marmara Bankası, Turizm Yatırım ve Ticaret Bankası ve İmpexbank’ın 1994 yılı içerisinde sistemden çıkmalarıdır.

Tablo: 13’te özel mevduat bankalarının yoğunlaşma oranı en büyük 3 banka esas alınarak hesap edilmiştir. Bu gruptaki yoğunlaşma oranlarının tüm bankacılık sistemi için gerçekleşen oranlardan daha yüksek olarak gerçekleştiği görülmektedir. Ancak yıllar itibariyle yoğunlaşma oranındaki azalma yine göze çarpmaktadır.

TABLO:14 Özel Mevduat Bankalarında Yoğunlaşma Oranları (%)

	YILLAR				
	1980	1985	1990	1993	1994
En Büyük 3 Banka					
Aktifler	73.7	73.1	52.6	42.0	45.5
Mevduat	75.5	75.4	57.3	44.4	48.2
Krediler	76.8	74.9	48.9	47.7	50.4

Kaynak: T. Bankalar Birliği’nin yıllık “Bankalarımız” yayınları

Böylece Türk bankacılık sistemi, içinde çok sayıda firmanın üretimde bulunduğu ancak üretimin önemli bir bölümünün birkaç firma tarafından gerçekleştirildiği ve çok sayıda alıcının bulunduğu oligopolcü piyasa yapısına uygun görünüm sergilemektedir.

Yine Türk bankacılık piyasasında ürünün niteliği açısından bankalar arasında üretilen ürün ya da sunulan hizmet (kredi, mevduat, çek, senet tahsili, menkul kıymet işlemleri) büyük ölçüde homojendir. Ürünlerin fiyatlaması üzerine kamu otoritesi tarafından bir kısıtlama getirilmemiş olup fiyatlar (faiz oranları, komisyon veya masraflar) bankalar arasında değişiklik gösterebilmektedir. Ancak bankalar ürünlerini sunarken değişik satış, pazarlama teknikleri kullanmakta ve özellikle yoğun bir şekilde reklam yapmaya yönelerek bir anlamda marka imajlarını yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Burada bankaların yapmaya çalıştıkları *ürün farklılaştırması* yolu ile pazardaki müşteri portföylerini artırmaya dönüktür. Pazar paylarını artırmaya dönük bu çalışmalar bankalar arasında fiyat dışı rekabetin gerçekleştiğini göstermektedir. Örneğin birçok banka, kredi kartı hizmetini müşterilerine sunarken belirli bir banka bu hizmeti kredi kartının üzerine kart sahibinin fotoğrafını basarak sunmaktadır.

Bankalarca uygulanan diğer ürün farklılaştırma yöntemleri, hizmet sunulan binaların yerlerinin ve kendilerinin seçimi, binaların içinin dekorasyonu, lüks harcamalara dönük dekorasyon gibi imaj yaratmaya dönük faaliyetler olabilmektedir. Bu anlamda personelin seçimi, bilgi ve eğitim düzeyi ve meslek içi eğitimi gibi unsurlar da önem taşımaktadır.

Türk bankacılık sisteminde piyasaya girişin zorluk derecesi incelendiğinde mikroekonomik teorideki teamüle uygun olarak doğal ve firmalar tarafından tarafından yaratılan engellerden söz etmek yerinde olacaktır. Doğal engellerden ölçek ekonomilerinin bulunup bulunmadığı ilerdeki bölümlerde yapılacak maliyet fonksiyonu regresyonundan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Regresyon analizinden alınan sonuçlara göre (evvelce yapılmış çalışmalardan da ortaya konulduğu gibi), Türk bankacılık sisteminde ölçek ekonomileri belirli bir aktif büyüklüğü aralığında gerçekleşmektedir (Bkz: Tablo 19). Buna göre büyük ölçekli bankalarda negatif ölçek ekonomileri, orta büyüklüktekiler için sıfır ölçek ekonomilerinden söz edilirken küçük ölçekli bankalarda ölçek ekonomilerinin bulunduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla bankacılık sisteminde büyük ölçekli üretimin maliyet avantajlarını yakalayabilen minimum üretim düzeyinin küçük

ölçekli bankalarca yakalanabildiği söylenemeyecektir. Minimum verimli ölçek (MES) ancak aktif büyüklüğü itibariyle orta ölçekli bankalar tarafından yakalanabilmektedir.

Diğer bir doğal engel türü olan *kuruluş maliyetlerinin* de bankacılık sisteminde var olduğu kuşku götürmezdir. Herhangi bir bankanın endüstriye girmeye çalıştığı durumda sabit ve değişken maliyetler olarak bina, makina, ekipman, ofis makinaları, mobilya, elektronik altyapı, personel giderleri, reklam harcamaları vs. gibi yüksek toplam maliyetler altına gireceği bilinmektedir. Bu durum piyasaya girişte caydırıcı etki oluşturarak doğal engel yaratacaktır.

Diğer taraftan firmalar tarafından yaratılan giriş engelleri gözönüne alındığında bankaların küçük farklar yaratarak piyasaya sürdükleri ürünlerle hizmet bağımlılığı oluşturmaya ve yoğun reklam kampanyalarıyla bu imajı pekiştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Direkt olarak piyasaya girişi engelleme amacı gütmese dahi bu tür çok sayıda farklılaştırılmış ürünün ve yüksek reklam harcamalarının bulunduğu bankacılık piyasasına potansiyel giriş yapabilecek bankalar üzerinde caydırıcı etki yaratılmış olmaktadır. Söz konusu durum çok sayıda bankanın benzer ürün veya hizmeti sunuyor olması ve sunulan seçenekler arasında müşterilerin banka değiştirme eğilimlerinin de bulunması sonucunda sisteme yeni girecek bankanın pazar payının düşük olmasına yol açacaktır. Diğer taraftan yoğun reklam kampanyalarının da potansiyel giriş yapabilecek bankaların kuruluş maliyetlerini artırdığı ve sisteme giriş üzerinde olumsuz etki yarattığı açıktır.

Ancak esas olarak Türk bankacılık sistemine giriş şartları, 3182 sayılı Bankalar Kanunu ve buna ilişkin olarak T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığınca hazırlanan “Bankaların Kuruluş ve Faaliyete Geçme Esaslarına İlişkin Yönetmelik” tarafından belirlenmektedir. Türkiye’de banka kurulması ve yabancı ülkelerde kurulu bankaların Türkiye’de açacakları ilk şubenin tabi olacağı hukuki şartlar 3182 sayılı Kanun’un 4, 5, 6, 7 inci maddelerinde belirlenmiştir.

Sözkonusu kanun maddeleri uyarınca Türkiye’de kurulacak bankalarda anonim şirket olmanın yanı sıra minimum 2 trilyon TL ödenmiş sermayeye sahip olma şartı aranmaktadır. Yönetmelikle belirlenen gerekli belgelerin hazırlanarak Müsteşarlığa sunulmasını takiben T.C. Merkez Bankası’nın da uygun görüşünün alınmasıyla Hazine Müsteşarlığı’nın bağlı bulunduğu Bakanlığın önerisi ile Bakanlar Kurulundan çıkacak izinle bankanın kurulması (ya da yabancı bankaların Türkiye’de şube açmaları) hükme bağlanmış olacaktır. Kuruluş izni veren Bakanlar Kurulu kararının yayınlanmasından sonra en geç 10 ay içinde bankaların mevduat kabul etme ve/veya bankacılık işlemleri yapma yetkisi almak üzere Hazine Müsteşarlığı’na başvurmaları gerekmektedir. Müsteşarlıkça ilgili başvuruya istinaden bankanın sermayesinin nakit olarak ödenip ödenmediği, yeterli teknik donanım ve personelin bulunup bulunmadığı, yönetici kadrolarının sayı ve nitelik olarak yeterli olup olmadığı incelemeye tabi tutularak sözkonusu şartların yerine getirildiğine karar verildiği takdirde yine Müsteşarlıkça mevduat kabulü ve/veya bankacılık işlemlerine başlama izni en geç 2 ay içerisinde verilecektir.

Ancak hem 2 trilyon asgari ödenmiş sermaye tutarının oldukça yüksek oluşu, hem de girişe ilişkin olarak geçirilecek süreçlerde yerine getirilmesi gereken şartların ağırlığı ve formalitelerin çokluğu nedeniyle Türk bankacılık sistemine giriş potansiyel banka kuruluşları üzerinde büyük ölçüde caydırıcı etki yaratmaktadır. Yani bir anlamda piyasaya giriş tam rekabet ya da tekelci rekabet piyasalarındaki gibi serbest değil ancak güçleştirilerek engellenmiş bulunmaktadır.

Türk bankacılık sistemindeki bankalar zaman zaman fiyat rekabetine girişmeler bile (mevduat faizlerini yükselterek veya komisyon oranlarını azaltarak) genel olarak sistemde rekabet fiyat dışı alanlara yönelmektedir. Kimi zaman aralarında yaptıkları centilmenlik anlaşmaları ile faizleri belirli düzeylerde tutma kararı alan bankalar genel olarak sektörde piyasa şartlarından doğan teamüllerin belirlediği fiyatlamaların fazla dışında fiyat belirlemeye yönelmemektedirler. Genel olarak piyasada fiyat belirleme sürecinde büyük ve lider durumundaki bankaların aldıkları fiyatlama kararlarının belirleyici olduğu görülmektedir. Ancak bunun yanı sıra fiyatlamalarda daha çok

bankaların kaynak yapılarını oluşturma şekilleri (fonlarını mevduattan veya dış kaynaklı kredilerden oluşturmaları gibi), vade yapıları ve likidite durumları etkili olmaktadır. Sistemin içinde çok sayıda banka olmasına rağmen bankalar birbirlerinin davranışlarını izleyerek stratejik davranma eğilimindedirler. Bu stratejik davranışlar bankalarda kendisini fiyat dışı yollardan rekabet ederek pazar payını artırmaya itmektedir.

Bu rekabet şekliyle bankalar yoğun reklam kampanyalarına girişmekte, bazan ürün farklılaştırması ve bazan da salt imaj yaratarak hedef kitlede bağımlılık oluşturmaya çalışmaktadırlar. Burada tercih edilen diğer yöntemler farklı satış teknikleri geliştirilmesi (müşterinin ayağına giderek ürün pazarlamak, promosyon yaparak kredi kartı gibi kimi hizmetleri belirli sürelerle ücretsiz temin etmek gibi), müşterilere alternatif ve yeni ürünlerin sunulması olabilmektedir. Böylece kârlarını artırma imkanı bulan bankalar, pazar paylarını da daha kalıcı şekilde artırmaktadırlar. Halihazırda piyasada bulunan bankaların imajlarını pekiştiren bu uygulamalar aynı zamanda yeni bankaların piyasaya girmeleri üzerinde caydırıcı etki de yaratmaktadır.

Türk bankacılık sistemindeki özellikle piyasa payı büyük olan bankalar aralarında kimi zaman rekabetçi kimi zaman da işbirliğine dönük davranışlar sergileyebilmektedirler. İşbirliğine dönük kimi tutumlar zaman zaman bankalar arasında faiz oranlarına ilişkin olarak imzalanan centilmenlik anlaşmaları, zaman zaman da bu bankaların iki veya daha fazlasının biraraya gelerek kamuoyuna açıklanmadan izledikleri ortak politikalar şeklinde kendini gösterebilmektedir. Diğer taraftan sistem içindeki bankalar çoğu zaman da işbirliğinden doğacak sonuçların endüstrinin, dolayısıyla da bankanın kârlılığı açısından daha olumlu sonuçlar getireceğinin bilincinde olduklarından zımni olarak anlaşma ve işbirliği doğrultusunda hareket etmektedirler.

Yukarıda açıklandığı gibi rekabetçi politikalarını daha çok reklam, satış tekniği, ürün farklılaştırması, yeni ürünler piyasaya sürme gibi fiyat dışı alanlara

yönelten bankalar kimi zaman da gizli olarak hileli tutumlara başvurabilecektir. Bu durum özellikle müşteri ile banka arasında görüşülerek karara bağlanan yatırım kararlarında gerçekleşebilmektedir. Örneğin bankalar belirli tutarların üzerindeki fonlara daha yüksek oranlar uygulamakta veya belirli müşterilerine avantajlı hizmetler sunabilmektedirler. Bu durumda bankalar hem sektörde hakimiyeti bulunan diğer bankalarla aralarındaki anlaşmalara uyuyor görünerek bir fiyat rekabetine yol açmamakta, hem de kendilerine avantaj sağlayarak kârlılıklarını artırabilmektedirler.

Tüm bu özellikleri ile Türk bankacılık sistemi çok sayıda firmanın bulunduğu, ancak içinde 3-5 tanesinin piyasa hakimiyeti olan yoğunlaşma oranı yüksek, çok sayıda müşteriye farklılaştırılmış ürün ve hizmetler sunan, piyasaya girişin piyasa yapısı ve mevzuattan gelen engellerle zorlaştırılmış olduğu, piyasadaki bankaların stratejik davranışlar geliştirerek kimi zaman işbirliğine dönük, kimi zaman da rekabetçi politikalar izlediği oligopolcü piyasa yapısının hemen tüm özelliklerini taşımaktadır. Oligopolcü banka piyasa yapısı sadece Türkiye'ye özgü olmayıp dünyada da pek çok ülkede (özellikle de gelişmekte olan ülkelerde) mevcut yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde oligopolcü piyasa yapısının özellikleri açısından Türk bankacılık sistemi incelenerek bu yapıya uygun özellikleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. 2. 3. Finansal Serbesti ve Bankacılık Sektöründeki Yapılanma

Ekonomik teoride yer alan ve finansal liberalizasyon uygulamaları sonucunda ülkelerin makroekonomik dengeleri üzerinde ortaya çıkan etkilerin ülkenin kalkınma ve büyüme süreci üzerinde olumlu etkiler yaratacağına dair görüş son yıllarda geçerliliğini yitirerek araştırmacılar tarafından sorgulanmaya başlamıştır. Finansal liberalizasyondan yana olan görüşe göre faiz oranları üzerindeki sınırlamaların kaldırılması, zorunlu karşılık oranları ile finansal işlemler üzerindeki vergilerin

indirilmesi ve finansal piyasalarda rekabetin teşvik edilmesi şeklindeki uygulamalar sonuç olarak pozitif faiz oranları yaratarak tasarrufları artıracak, artan tasarruflar yatırımlara kanallenecek, yatırımların artması ile de ülkenin kalkınma veya büyüme süreci hızlanacaktır.

Ancak birçok gelişmekte olan ülkede serbestleşme uygulamalarının beklenen sonuçları yaratamaması bu yaklaşımın teorik ve ampirik olarak sorgulanması sonucunu doğurmuştur. Birçok araştırmacı yaptıkları çalışmalarda yüksek oranlı büyümenin negatif faiz oranları ile birlikte de gerçekleşebildiğini, bunun yanı sıra tasarruf ve faiz oranları arasında direk bir ilişki olmadığını ve tasarrufları etkileyen diğer değişkenlerin bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Yine Dornbusch ve Reynoso gerçekleştirdikleri bir çalışmada (Dornbusch-Reynoso, 1989) 84 gelişmekte olan ülkeyi temel alarak finansal liberalizasyonun bu ülkelerde beklenen etkileri doğurup doğurmadığını incelemişlerdir. Sonuçlar pozitif faiz oranı ile tasarruflar ve büyüme oranı arasındaki ilişkinin kuvvetli olmadığını göstermektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerde makroekonomik istikrarsızlıklar, siyasi yapının ekonomik ve finansal karar alma süreçlerinde etkisinin yüksek oluşu, finansal piyasaların yapısı ile bu yapı içerisinde işleyen mekanizmalardaki aksaklıklar, kamu otoritesi denetimindeki etkinsizlik gibi faktörlerin finansal serbestleşmenin beklenen hedeflere ulaşmasını engellediğini göstermektedir.

Türkiye’de de diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi benzer sorunlar yaşanmış, finansal serbesti uygulamalarına tedrici olarak değil ani geçiş sonrasında 1980’lerin başında mali kurumlar arasında fiyat yarışı sonucu finansal kriz yaşanmış, kriz sonrasında piyasalarda daha tedbirli uygulamalar izlenmekle beraber bir bütün olarak izlendiğinde genelde serbesti sonrasında ekonomik dengeler ile ekonomik büyüme ve kalkınmanın ekonomik teoride beklendiği düzeylerde gerçekleşmediği izlenmiştir. Bununla birlikte özellikle finansal piyasalarda önemli gelişmeler yaşanmış, banka dışı mali kurumlar ve sermaye piyasası kurularak işlerliğe kavuşturulmuş, özellikle bankacılık sektöründe rekabetçi yapıya hız kazandırılmıştır.

Yukarıda da açıklandığı gibi oligopolcü bir piyasa yapısına sahip bulunan Türk bankacılık sektöründe 1980 sonrası yıllarda eğilimler göreceli olarak değişmeye başlamıştır. Bu yıllarda GSMH içerisinde sektörün payı % 29.8'den 1994 sonunda % 52.3'e ulaşmış, banka sayısında artış yaşanmış, piyasaya yeni mevduat bankalarının yanı sıra önemli ölçüde yabancı banka ile yatırım bankaları girmiş buna bağlı olarak sektörde rekabetçi yapı artarak ürün çeşitlenmesi ve teknolojik modernizasyon gerçekleşmiştir. Yine aynı dönemde kamu bankalarının sistem içindeki payı azalma göstermiş, 1980'de bu bankaların payı toplam aktifler içinde % 51.5 iken bu oran 1994 sonunda %46.2'ye inmiştir (Türkiye Bankalar Birliği, Bankalarımız 1980, 1994).

Aynı dönemde tüm bu gelişmelere bağlı olarak sektörün kârlılık yapısında da gelişmeler yaşanmış, kârlılık yıllar itibariyle düzenli olmamakla birlikte artış göstererek 1984-1994 arasında %2.3 ile 3.4 arasında değişmiştir. Yine bu dönemde özel mevduat bankaları içerisinde en kârlı grubun küçük ölçekli bankalar olduğu, bunu orta ölçekli bankaların takip ettiği görülmektedir. Sektöre ilişkin kârlılık yapısının nasıl değiştiği ve sektördeki bankaların kârlılık yapılarını hangi faktörlerin belirlediğini ortaya koymak bakımından 3 üncü bölümde kârlılık analizi gerçekleştirilerek özel mevduat bankaları için kârlılık fonksiyonu regresyon analizi ile tahmin edilecektir. Analiz gerçekleştirilirken Türk bankacılık sektöründe piyasada yoğunluk oranı yüksek oligopolcü yapı bulunduğu saptamasından hareket edilmektedir. Aksak rekabet piyasasındaki banka organizasyonu ve bankaların holdingler şeklinde gerçekleşen mülkiyet yapılarının (tek bir holdingin piyasada bir veya birkaç bankaya sahip olması gibi) bankacılık piyasasındaki rekabetçi yapıyı bozduğu ve yüksek yoğunluk oranları ile birlikte bankaların anlaşma yolu ile fiyat belirleyerek yüksek kârlar elde ettikleri düşünülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada bankaların kârlılıklarını piyasadaki yüksek yoğunlaşma oranlarına mı yoksa verimliliklerine mi bağlı olarak gerçekleştirdikleri 1990 sonrası dönem için araştırılacaktır. Regresyon analizinde 3 üncü bölümde temelleri ve esasları açıklanan *piyasa yapısı-banka yönetimi-banka performansı* (Market Structure-Bank Conduct-Bank Performance: SCP) hipotezi ile verimlilik (efficiency) hipotezlerinden hangisinin banka performansını açıkladığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Mali serbestleşme politikalarının uygulanmasını takip eden yıllarda bankacılık sektöründe fiyatlar üzerindeki sınırlamaların kaldırıldığı ve sektöre girişlerin göreceli olarak serbestleştirilerek yeni bankaların girmesinin teşvik edilmesi sonucu sektörde banka sayısının arttığından çalışmada evvelce de bahsedilmiştir. Özellikle fiyat rekabeti üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasını takiben bankaların maliyet yapılarında da değişiklikler yaşanmaya başlamış, teknolojik, organizasyonel ve personele ilişkin yeniden yapılanma çalışmalarının da bir sonucu olarak bankalar arasında yeni piyasa şartlarına uyum açısından farklılıklar izlenmeye başlanmıştır. Bu farklar bankalar arasında ölçek bazında gruplanarak ayırım gerçekleştirildiğinde daha iyi gözlemlenmektedir. Tablo 4'te de izlenebildiği gibi 1980 sonrası yıllarda özel mevduat bankaları arasında orta ve özellikle küçük ölçekli bankalar piyasa paylarını büyük ölçekli bankalar aleyhine artırmışlardır. Bu durum sektörde orta ve küçük ölçekli bankaların rekabetçi piyasa şartlarına daha kolay uyum gösterdiklerini ve maliyet yapılarının daha etkin bulunduğunu göstermektedir. Büyük ölçekli bankalar ise maliyetleri denetleme konusunda yeteri kadar etkili olamamış ve serbest piyasa yapısı içerisinde pazar paylarını yitirmişlerdir.

Bütün bu bulgular bankacılık sektörü için maliyet fonksiyonu belirleyerek bu fonksiyon çerçevesinde sektör için optimal ölçek belirlenmesinin gereğine işaret etmektedir. Bu nedenle 1990 sonrası dönem için özel mevduat bankalarına ilişkin maliyet fonksiyonu belirlenerek optimal banka ölçeği ve kapsam ekonomilerine ilişkin saptamalarda bulunulacaktır. Maliyet fonksiyonunun özelliklerinin belirlenmesi ile sektöre ilişkin optimal ölçek ve üretim yapılarına ilişkin bilgi sağlanacaktır. Özellikle Gümrük Birliği sonrasında Avrupa topluluğu ve global finansal piyasalara uyum gibi kaygılarla hareket edildiği günümüzde sonuçların, bankalar arasında birleşme, satın almaların teknik olarak geçerliliklerini sınamak ve geleceğe ilişkin banka ölçek ve maliyet yapılarını belirlemek açısından da önemi bulunmaktadır.

BÖLÜM 3

FİRMALAR KURAMI VE BANKACILIK SİSTEMİ

3. 1. BANKACILIKTA PERFORMANS ANALİZİ ÜZERİNE HİPOTEZLER

3. 1. 1. Piyasa Yapısı-Banka Yönetimi-Banka Performansı (Market Structure-Bank Conduct-Bank Performance: SCP) Hipotezi

Bankacılıkla ilgili literatürde piyasa yapısı ile banka performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen oldukça yoğun olarak yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmalarda mali piyasaların yapısı, bir işletme olarak bankanın organizasyonu ve rekabetçilik kavramları üzerinde durulmuştur. Banka performansı ile piyasa yapısı ilişkisini açıklayan görüşlerin ilki *piyasa yapısı-banka yönetimi-banka performansı* (Market Structure-Bank Conduct-Bank Performance: SCP) hipotezidir.

SCP hipotezine göre, piyasa yapısı ve piyasadaki yoğunlaşma banka kârlılığını belirleyen en önemli faktördür. Bu hipoteze göre piyasa yoğunluğu arttıkça, diğer bir deyişle piyasanın en büyük firmalar tarafından kontrol edilme oranı yükseldikçe banka kârlılığı da artış gösterecektir (Denizer-Çilli 1989:3). SCP hipotezine göre bir piyasadaki rekabetçi unsurların sayısı ve büyüklüğünün dağılımı önemlidir. Piyasayı kontrol eden en büyük pay sahibi firmaların piyasadaki ağırlığı arttıkça piyasadaki firmaların anlaşmaya vararak fiyat belirleme ve bundan tek elci gelir elde etme oranı artacaktır. SCP hipotezinin dayanağı ekonomik teoriden gelmektedir. Ekonomik teoriye göre piyasa yapısı o piyasadaki firmalar arasındaki rekabetin derecesi üzerinde belirleyici olmaktadır. Yine literatürde endüstri organizasyonu ekonomistleri diğer endüstrilerdeki firmaların performansını ölçmek için SCP hipotezini kullanmışlardır.

Bankacılık üzerindeki çalışmalar da işte bu analizin yine bir endüstri olan bankacılığa uygulanması ile oluşmuştur.

SCP hipotezi ekonomik literatürde yaygın olarak kabul gören bir teorik yaklaşım olmasına ve uygulamada da sıkça sınanarak bankacılık sistemine dönük anlamlı sonuçlar vermesine rağmen yoğun olarak eleştirilere hedef olmuştur. Bu eleştirileri yapan araştırmacı veya teorisyenler SCP yaklaşımına göre oluşturularak tahmin edilen denklemlerin değişkenlerinin hatalı veya eksik belirlendiğini bu nedenle de piyasa yoğunluğu ile banka performansı ilişkisine dair sonuçların da yanlış ve yanıltıcı olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Örneğin piyasa yoğunlaşmasının banka yönetiminin risk-getiri kararları üzerinde de etkili olabileceği ve banka yönetiminin zaman zaman tekeldi piyasa kârlarından çok risk faktörüne dönük kararlar alabileceği ifade edilmekte ve risk değişkeninin kurulacak denklemde dikkate alınması gerektiğine işaret edilmektedir. Diğer taraftan bu ve benzeri eleştirileri dikkate alarak daha sonra gerçekleştirilen ekonometrik testlerde SCP hipotezinin öngördüğü ilişkinin yine sağlandığı ve piyasa yapısı ile performans arasında istatistiki olarak anlamlı sonuçlara yine ulaşıldığı görülmüştür.

Diğer bazı araştırmacılar ise (Gilbert 1984:627) banka performansını etkileyen piyasa özelliklerinin önemine değinmiş, bunların içinde de özellikle piyasadaki hukuki düzenlemelere dikkat çekmişlerdir. Bu görüşün de vurguladığı üzere banka performansının belirlenmesinde mevzuata ilişkin düzenlemelerin büyük ölçüde etkisi olabilmektedir. Örneğin mevduat faizleri üzerine bir tavan belirlenmesinin banka maliyetlerini etkileyerek banka kârlılığı üzerinde etkili olacağı muhakkaktır. Yine piyasaya giriş ve çıkışın merkezi kamu otoritesi tarafından belirlenmesi ile tamamen piyasa koşullarına dönük olarak belirlenmesi arasında banka performansının belirlenmesi açısından farklılıklar bulunmaktadır. Piyasaya giriş ve çıkışın piyasa dinamikleri ile belirlendiği durumlarda piyasa yapısı ile performans arasındaki ilişkinin zayıfladığı görülmektedir. Çünkü bu durumda bankalar fiyat belirlerken kararlarını

henüz piyasada bulunmayan ancak piyasaya girebilme potansiyeli taşıyan firmaların oluşturduğu tehdidi gözönünde bulundurarak almakta ve tekelci piyasa rantı oluşturan davranışlarını terk etmektedirler.

Bu ve benzeri eleştiriler özellikle son yıllarda SCP hipotezinin geçerliliğini sorgulamış ve hukuki düzenlemeler gibi piyasaya özgü özellikler hesaba katılmaksızın sadece piyasa yapısı ve performans ilişkisi temel alınarak piyasadaki rekabetçi yapının ne derece gerçeğe uygun olarak ortaya konabileceği sorusunu gündeme getirmiştir. Bu yaklaşımlar sonucunda ise banka davranış ve performansını açıklayan farklı görüşler ortaya atılmıştır. Aşağıda bu görüşlerden literatürde yaygın olarak kabul görenler açıklanmaktadır.

3. 1. 2. Verimlilik Hipotezi

Literatürde önemli bir yer tutmakla beraber SCP hipotezi önemli ölçüde eleştirilmiştir ve geçerliliği çeşitli farklı görüşler öne sürülerek sınanmıştır. Bu görüşlerin en önemli olanlarından *verimlilik* hipotezini Demsetz (1973), Peltzman (1979) ve diğer bazı araştırmacılar öne sürmüştür. Demsetz'e göre kârlılık ile piyasa yoğunlaşmasının arasındaki doğrusal ilişkinin arkasında yatan neden, artan piyasa yoğunluğunun elde edilen tekelci piyasa kârlarıyla kârlılığı artırması değil piyasada lider durumundaki yüksek pay sahibi firmaların aynı zamanda yüksek verimliliğe sahip olmalarıdır (Gilbert 1984:628).

Bu görüşe göre yüksek verimliliğe sahip firmaların büyüyerek piyasa paylarını artırmaları piyasa yoğunluğunun artmasına yol açmaktadır. Piyasadaki yoğunlaşma oranı firmaların fiyat anlaşılmaya varma yoluyla elde ettikleri yüksek kârlılığın nedeni değil ancak yüksek verimliliğin ve rekabetçi üstünlüğün bir sonucudur. Bu nedenle verimlilik hipotezini savunan Demsetz'e göre piyasa yoğunlaşması ve kârlılık arasında

gözlenen ilişki gerçekte sadece daha iyi performans gösteren firmaların piyasa paylarını artırmaları sonucu piyasada yoğunluğun artmasının bir sonucudur.

Üretimde göreceli üstünlüğe sahip olan firmalar büyüyecek, yüksek piyasa payları elde edecek ve sonuçta piyasa yoğunlaşma oranı yükselecektir. Daha ileri teknoloji kullanımı, daha iyi yönetim gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan firma verimliliği sonucunda büyüyen bu firmalar “Ricardo rantı” (1) elde etmektedirler. Bu firmaların kârlılığını artıran neden açık ya da gizli anlaşma yoluyla tekelci rantlar elde etmeleri değil piyasadaki firmalar arasında daha üstün rekabetçi yapıya sahip olmalarıdır. Söz konusu firmaların verimlilikleri maliyetlerini aşağıya çekmekte ve yüksek kârlar elde etmelerini sağlamaktadır.

Verimlilik hipotezi de SCP hipotezi gibi piyasa yoğunluğu ile kârlılık arasında aynı yönde bir ilişki öngörmektedir. Ancak iki görüşe göre bu ilişkinin nedenleri farklılık göstermektedir. Verimlilik hipotezini savunanlara göre kârlılık fonksiyonunda açıklayıcı değişken olarak verimlilik doğru tanımlandığı zaman kârlılık ve piyasa yoğunluğu arasındaki ilişki ortadan kalkacaktır.

3. 1. 3. Ürün Farklılaştırması Hipotezi

Bankacılıkla ilgili çalışmalar arasında önemli yer tutan ve birçok araştırmaya konu olan bu iki hipotez dışında banka performansını açıklayan farklı görüşler de

(1) Ricardo’ya göre rant ortalama toprak verimliliği ile marjinal toprak parçasının verimliliği arasındaki farktır. Verimsiz topraklar tarımda kullanılmaya başlandıkça rant artacaktır, çünkü verimsiz toprakların kullanılmasını takiben verimlitoprak sahiplerinin istediği kira bedeli artış gösterir. Benzer şekilde bankacılıkta da bazı firmalar yönetim, teknoloji vb. nedenlerden dolayı daha verimli çalışarak maliyetlerini aşağıya çekmektedirler. Bu bankalar piyasadaki verimsiz firmalarla aynı ürün fiyatlarını uyguladıkları zaman diğer firmalar karşısında maliyet avantajları sayesinde yüksek karlar elde edeceklerdir.

bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan *ürün farklılaştırması* hipotezine göre bankaların piyasa payı arttıkça piyasa hakimiyetleri artacak ve daha yüksek kalitede ürün üreterek daha yüksek fiyat belirleyip kârlarını da yükseltmeleri mümkün olacaktır. Bu görüşe göre bankalar kârlarını maliyet düşürerek değil fiyatlarını yüksek tutarak elde ederler (Smirlock 1985:71).

Ürün farklılaştırması hipotezini kârlılık verilerini kullanarak *verimlilik hipotezinden* ayırıştırarak sınamak mümkün bulunmamaktadır. Bu nedenle sözkonusu hipotez "fiyat" bağımlı değişkenini, piyasa yoğunlaşma oranı ve piyasa payı bağımsız değişkenleri ile açıklayarak sınanmıştır. Analiz sonuçlarına göre A.B.D. bankacılık piyasasında fiyat ile piyasa payı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamış ve buradan ürün farklılaştırması hipotezinin bir kârlılık/piyasa payı ilişkisi yaratmadığı sonucuna varılmıştır. Analizde aynı zamanda verimlilik hipotezini doğrulayan sonuçlar bulunmuş, piyasa konsantrasyonu ile fiyat arasında (SCP hipotezi) kuvvetli bir ilişkiye rastlanmamıştır.

3. 1. 4. Rekabetçi Piyasalar (Contestable Markets) Hipotezi

Baumol-Panzar-Willig tarafından geliştirilen *rekabetçi piyasalar* hipotezine göre banka performansı piyasaya girişteki engellerin bir fonksiyonudur. Yine aynı görüşe göre piyasa yapısını o sektörün kendi özellikleri belirlemektedir. Yoksa piyasa yapısı rekabetçi yapının bağımsız belirleyicisi değildir. Baumol-Panzar-Willig'in üzerinde durdukları iki önemli husus, piyasaya girişteki engeller ile çokkürünlü maliyet fonksiyonlarındaki ortak maliyet unsurlarının piyasa yapısı ve rekabet üzerinde etkili olduğudur (Gilbert 1984:628).

Rekabetçi piyasalar teorisini geliştiren Baumol, Panzar ve Willig piyasaya girişin firma kârlılığı üzerinde önemli etkileri bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu

teoriye göre piyasaya *giriş potansiyeli* bulunması piyasadaki firma davranışlarını etkileyecek ve rakip firmaların piyasaya girebileceği bilgisini değerlendiren firmalar üretim ve fiyatlama kararlarını buna göre alacaklardır. Böylece piyasada bulunan firmaların kârlılıkları rekabetçi düzeye yakın oluşacaktır.

Yeni firmaların bir piyasaya girerek üretim sürecine katılmaları yüksek maliyet yaratan bir işlemdir. Firma bu iş için sermaye, işgücü, reklam, pazarlama gibi maliyetlere katlanmak durumunda kalacaktır. Genellikle bu harcamalar daha sonra firma tarafından geri elde edilemeyecek fonlar veya batık maliyetler olarak adlandırılmaktadır. Hiçbir batık maliyete katlanılmadan girilip çıkılan piyasalara rekabetçi piyasalar adı verilmektedir. Ancak gerçekte hiçbir piyasaya girişte tamamen sıfır batık maliyetler sözkonusu olamayacağından rekabetçilik bir değişken olarak düşünülmelidir. Böylece batık maliyetlerin düşük olduğu piyasaların daha rekabetçi olduğu ifade edilebilecektir. Yüksek batık maliyetlerin bulunması anılan piyasa için bir giriş engeli yaratacak, bu durumda piyasadaki firmalar kârlarını yüksek tutabileceklerdir. Buna karşılık düşük batık maliyetlerin bulunduğu piyasalarda ise yeni firmaların potansiyel giriş imkanı her zaman yüksek olduğundan piyasada üretim yapan firmalar piyasa güçlerini kullanıp yüksek fiyat uygulayarak veya miktar kısıtlamasına giderek kârlarını yükseltmeyeceklerdir.

Rekabetçilik karşımıza oligopol piyasalardaki aşırı kârlılığı önleyen bir unsur olarak çıkmaktadır. Piyasaya girişin kolaylık derecesi oligopolcü piyasadaki firmaların kârlarını maksimize edecek fiyatlar belirlemelerine caydırıcı etkide bulunabilecektir.

Bankacılık literatüründe görüşe ilişkin teknikleri kullanarak piyasa yapısını ve firma kârlılığını inceleyen oldukça sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır (2). Buna karşılık bankacılıkla ilgili literatürde yapılan değişik birçok araştırmada giriş koşullarının banka performansı üzerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

3. 2. BANKACILIKTA PERFORMANS ANALİZİ ÜZERİNE GERÇEKLEŞTİRİLEN AMPİRİK ÇALIŞMALAR

Bankacılık endüstrisinde banka işletmesinin performans ölçümüne ilişkin literatürde yer alan başlıca görüşler yukarıda açıklanmıştır. Bu görüşlerden ilk ikisi ilgili bölümlerde de belirtildiği gibi bankacılıkla ilgili literatürde sıkça araştırılan ve kantitatif olarak da sınanan hipotezler olmuştur. Bankacılık piyasalarında farklı piyasa yapılarına sahip farklı ülkeler için sınanan bu görüşler her ülkede değişik sonuçlar vermiştir.

Birçok araştırmacı tarafından *SCP* hipotezi sınıandığında kârlılık ile piyasa yoğunluğu arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Gilbert 1984:618). Hipotez sınanırken değişik yaklaşımlar kullanılmış, fonksiyonlarda piyasa yoğunluğunu gösteren bağımsız değişken olarak mevduatın büyük bankalardaki yoğunlaşma oranı temel alınırken performans göstergesi olarak bankalararası rekabetin derecesini de gösteren bağımlı değişkenler kimi zaman bankaların kârlılığı, kimi zaman kredi faiz oranları, kimi zaman da mevduat faiz oranları olmuştur. Piyasa yapısı performans ilişkisi üzerinde duran *SCP* hipotezi yoğun olarak özellikle A.B.D. bankacılık piyasası için sınanmıştır. Araştırmalarda 1950'lerin ikinci yarısından 1980'li yıllara dek uzanan veri kullanılarak kırkın üzerinde analiz gerçekleştirilerek *SCP* hipotezi sınanmış ve bu çalışmaların yaklaşık yarısında hipotezi doğrulayan sonuçlara ulaşılmıştır. Uzun zamandır *SCP* analizlerinin sonuçları A.B.D.'de şirket birleşmeleri düzenlemelerinin temelini oluşturmuştur.

(2) Gilbert (1984), yalnızca Sherrill Shaffer'ın 1982'de rekabetçi piyasalar (contestable markets) literatüründe önerilen teknikleri kullanarak bankacılık piyasalarının yapısını incelediğini belirtmektedir.

Yine Avrupa bankacılık piyasaları için 1993'te yapılan performans belirlemeye dönük bir çalışmada da sözkonusu piyasada banka performansının geleneksel SCP hipotezinin kriterleri ile belirlendiği ortaya konulmuştur.

Diğer taraftan *verimliliğe* ilişkin hipotez kantitatif olarak sınıandığında görüşü doğrulayıcı sonuçlar alınmıştır. Smirlock, Gillian ve Marshall'ın A.B.D. piyasası için yaptığı sınamalarda açıklayıcı verimlilik değişkeni olarak piyasa payı alındığında piyasa yoğunluğu ile kârlılık arasındaki ilişkinin zayıfladığı veya ortadan kalktığı görülmüştür. Ancak bu bulgulardan yola çıkarak mutlak olarak verimlilik hipotezinin doğrulandığı sonucuna varmamak gerekmektedir. Sözkonusu çalışmalarda piyasa payı ile kârlılık arasında bulunan doğru orantılı ilişki aslında "piyasa payının" "piyasa hakimiyetine" vekil bir değişken olması nedeniyle ortaya çıkmış olabilecektir.

Philip Molyneux'nün 1993'te Institute of European Finance için gerçekleştirdiği "Avrupa Bankacılığında İşbirliği ve Rekabet" (Cooperation and Rivalry in European Banking) başlıklı çalışmasında 19 Avrupa ülkesinde seçilen örnek grup banka için 1986-89 yılları arasında SCP ve verimlilik hipotezleri sınanmıştır. Analizden alınan sonuçlar Avrupa bankacılık piyasasında geleneksel yaklaşım olan SCP hipotezinin geçerli olduğunu, verimlilik hipotezinin ise anılan piyasalarda bir geçerliliğinin bulunmadığını göstermektedir.

Bankacılıkta performans analizine ilişkin üçüncü görüş olan *ürün farklılaştırması hipotezini* kârlılık verilerini kullanarak *verimlilik hipotezinden* ayrıştırarak sınamak mümkün olmadığından sözkonusu hipotez "fiyat" bağımlı değişkenini, piyasa yoğunlaşma oranı ve piyasa payı bağımsız değişkenleri ile açıklayarak sınanmıştır. Buradaki varsayım piyasa yoğunlaşması değişkeni katsayısının sıfır, piyasa payı değişkeni katsayısının da pozitif bulunması durumunda *ürün farklılaştırması* hipotezinin istatistiki olarak doğrulanmış olacağıdır. Diğer taraftan her iki bağımlı değişkenin katsayılarının sıfır olması durumunda *verimlilik hipotezinin* geçerli olduğu sonucuna varılacak, piyasa yoğunlaşması değişkeni katsayısının pozitif,

piyasa payı değişkeni katsayısının ise sıfır bulunması durumunda ise SCP hipotezi doğrulanacaktır.

Amerika Birleşik Devletleri (A.B.D.) için yapılan bu regresyon çalışmalarında bankacılık için endüstri olarak bir fiyat değişkeni belirlemek ve bunu ölçmek hususunda zorluklar bulunduğundan kimi zaman yaklaşık olarak alınan değişkenler (vadesiz mevduatın birimi başına alınan hizmet ücreti gibi) fiyat değişkeni yerine kullanılmış, kimi zaman da çek hesaplarının gerçek fiyatları regresyona tabi tutulmuştur.

Analiz sonuçlarına göre A.B.D. bankacılık piyasasında fiyat ile piyasa payı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamış ve buradan ürün farklılaştırması hipotezinin kârlılık/piyasa payı ilişkisini doğuran bir yönü bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan bu analizde verimlilik hipotezini doğrulayan bulgular elde edilmiş, SCP hipotezine ilişkin olarak ise piyasa konsantrasyonu ile fiyat arasında kuvvetli bir ilişkiye rastlanmamıştır. Bu ülke için yapılan araştırmalarda konsantrasyon ile fiyat arasında kesin bir ilişkinin varlığı sonucuna varılamamıştır. Ancak SCP'ye ilişkin belirsizlik taşıyan bu sonuçların kısmen fiyat değişkeni yerine kullanılan yaklaşık değişkenlerin kullanılmasından ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir (Smirlock 1985:78).

Ürün farklılaştırması görüşü literatürde yer almakla birlikte bankacılık endüstrisinin yapısal özelliklerinin analizinde yoğun olarak kullanılan bir yöntem olmamıştır. Bunun farklı nedenleri bulunmaktadır. Ürün farklılaştırması hipotezinde banka performansı ile piyasa payı arasındaki ilişkiyi ölçmek aslında verimlilik hipotezini ölçmekle bir olacağından bu hipotezi sınamak için fiyat ve piyasa payı arasındaki ilişkinin anlamlı olup olmadığı sınanmaktadır. Bu ise bankacılık endüstrisine ilişkin bir zaman serisi ve cross section olarak *fiyat* serisinin oluşturulmasını gerektirmektedir. A.B.D. piyasasında hipoteze ilişkin sonuçlar sözkonusu ülkede bu ilişkinin anlamlı olmadığını göstermektedir. Hem diğer ülke analizlerinde ortaya çıkan

sonuçlar hem de ilgili fiyat serisini oluşturmanın doğuracağı güçlükler açısından bu hipotezin sınanması tercih edilmemiştir.

Diğer taraftan Baumol-Panzar-Willig tarafından geliştirilen rekabetçi piyasalar hipotezi ise mikroekonomik teoride yeni gelişen ve 80'lerden bu yana kabul gören bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Hipotez, piyasaya girişteki kolaylık ya da zorluk şartlarının piyasaki firma performansını etkilediğini öne sürmektedir.

Rekabetçi piyasalar hipotezi yine günümüzün modern, çokürünlü banka işletmesinin maliyet yapısının çokürünlü maliyet fonksiyonu ile açıklanması gerektiğini ve bu fonksiyonlardaki ortak maliyet unsurunun piyasa yapısı ve rekabet, dolayısıyla da banka performansı üzerinde etkili olacağı belirlemesinde bulunmaktadır. Ancak hipotezin bir bütün olarak kantitatif olarak tanımlanarak sınanmasında güçlükler bulunmaktadır. Burada temel güçlükler geniş bir piyasa araştırmasına girilerek batık maliyetlerin tespit edilmesi ve piyasaya potansiyel giriş yapabilecek rakip firmaların tanımlanmasında yatmaktadır.

Bu çalışmada yukarıda belirtilen temeller üzerinde durularak Türk bankacılık sisteminde özel mevduat bankaları için performans/kârlılık ile piyasa yoğunluğu ve piyasa payı arasındaki ilişki araştırılacak, diğer bir deyişle SCP ve verimlilik hipotezlerinden hangisinin bankacılık sisteminin (özel mevduat bankaları grubu için) kârlılık yapısını açıklayıcı özellik taşıdığı 1990-1995 yılları arasındaki veriler kullanılarak regresyon analizi ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3. 3. ÇOKÜRÜNLÜ FİRMA MALİYET KAVRAMLARI

3. 3. 1. Ölçek Ekonomileri

Üretimde bulunan herhangi bir endüstri için sözkonusu olan iki *üretim ekonomisi* bulunmaktadır. Bunlardan birisi firma büyüklüğü ile ilgili olan *ölçek ekonomileri*, diğeri ise iki veya daha fazla ürünün birarada üretimini öngören *kapsam ekonomileridir*.

Bu iki üretim ekonomisi kavramından *ölçek ekonomileri* üretim artırıldığı zaman üretimin birimi başına veya ortalama üretim maliyetinin üretimin artışından daha az bir oranda artması durumunu tarif etmektedir. Yani üretim arttıkça ürünün birim veya ortalama fiyatlarında bir düşüş yaşanacaktır. Tersine eğer üretim arttıkça birim veya ortalama maliyetlerde bir artış yaşıyorsa bu, negatif ölçek ekonomilerinin bulunduğunu gösterecektir. Ölçek ekonomilerinin bulunması endüstrideki firmaların büyüklüğü üzerinde etkili olacak, piyasada büyük ölçekli üretim ve satış hacmi yüksek olan firmalar verimli çalışacaktır. Bu etkinlik zamanla bu firmaların piyasa paylarında artışı da beraberinde getirecektir.

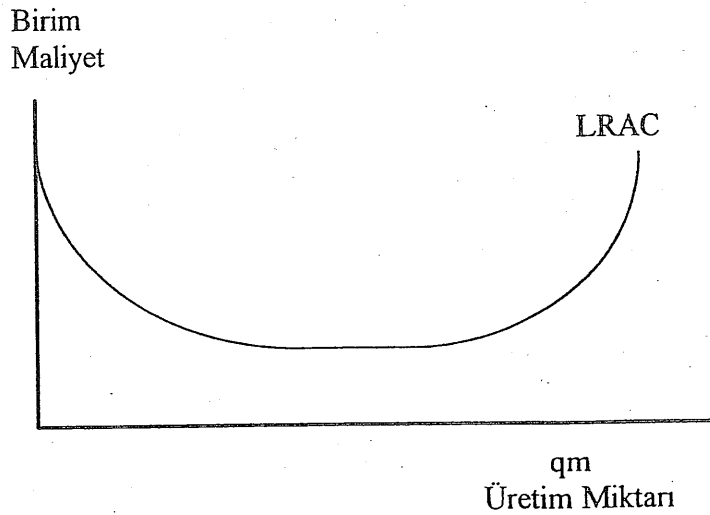
3. 3. 1. 1. Ölçek Ekonomilerinin Türleri

Temel olarak iki tür ölçek ekonomisi bulunmaktadır. Bunlardan *ürüne özgü ölçek ekonomileri* bir ürünün üretiminin artışından doğan ekonomileri gösterirken *global ölçek ekonomileri* ise firmanın ürettiği tüm ürünlerdeki artıştan doğan ekonomileri göstermektedir (Clark 1988:17).

Çokürünlü üretim fonksiyonu bulunan firmalarda ise tek bir ürünün üretiminin artması gene o ürünün maliyetinde bir düşüş yaratıyorsa ürüne özgü ölçek ekonomilerinin varlığından söz edilebilecektir. Ürüne özgü ölçek ekonomilerinin hesaplanabilmesi çokürünlü üretim fonksiyonu bulunan firmanın her bir ürün için bağımsız olarak düşünülmesini gerektirmektedir. Oysa çokürünlü üretim yapan firmalarda bir malın üretimini diğer malın üretimini değiştirmeden artırmak mümkün değildir. Buna rağmen literatürde ürüne özgü ölçek ekonomilerini yaklaşık olarak ölçen yöntemler geliştirilmiş ve kullanılmıştır.

3. 3. 1. 2. Ölçek Ekonomilerinin Kaynağı

Aşağıda Şekil 3'de firmanın uzun dönem ortalama maliyet eğrisi (LRAC) görülmektedir. Şekilde de izlenebileceği gibi firmanın uzun dönem ortalama maliyetleri önce azalmakta q_m ürün düzeyi üzerindeki üretim miktarları içinse artış göstermektedir (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:202).

Şekil 3

Uzun Dönem Ortalama Maliyet Eğrisi

Firma için orijin ile q_m arasında üretim düzeyindeki artış azalan birim maliyetlere yol açmaktadır. Bu özelliklere sahip üretim teknolojilerinde *ölçek ekonomileri* bulunduğu kabul edilmektedir. Bu durumda faktör fiyatları sabitken firmanın üretim ölçeğinde bir artış gerçekleşmekte ve buna karşılık girdi miktarının oransal olarak çıktı miktarından daha az artması sonucunda uzun dönem ortalama maliyetlerde bir düşüş yaşanmaktadır. Bu üretim aralığında maliyeti azalan firma için *artan getiriler* sözkonusu olmaktadır.

Ölçek ekonomilerini oluşturan bir diğer neden de üretimde gelişmiş teknoloji ve uzmanlaşmış işgücünün kullanımıdır (Clark 1988:18-19). Artan getiriler işbölümünün artması sonucunda ortaya çıkan uzmanlaşmış işgücünün bir sonucu olabilmektedir. Bu Adam Smith'in ileri sürdüğü anlamda işbölümü ve uzmanlaşma demektir. Ancak yine Smithci bir bakış açısıyla bu uzmanlaşmanın maliyetleri ancak yüksek talebe sahip ve satış hacminin yüksek olduğu büyük ölçekli firmalarda düşüreceği söylenebilir.

Uzmanlaşmış işgücünün kullanacağı makina ve ekipman da bu uzmanlaşma düzeyine uygun olarak seri imalata ve üretimin her bir bölünmüş aşamasını gerçekleştirecek şekilde imal edilmiş özel teçhizata sahip bulunmalıdır. Örneğin bir tekstil fabrikasında kesme, yıkama, boyama ve dikme gibi ayrı işlemleri gerçekleştiren ayrı ekipman bulunması gibi. Her bir işlemi her ürün için yüzler belki binlerce kez tekrar edecek olan bu makina ve ekipmana yapılacak yatırımın ise yüksek maliyetlere katlanılarak sağlanabileceği muhakkaktır. Dolayısıyla uzmanlaşmış işgücü ve sermaye yatırımları ancak ürüne talebin ve dolayısıyla satışın yüksek olduğu endüstriler için yararlı olacaktır. Zaman içinde üretim düzeyindeki artışla birlikte işgücü yerini daha çok sermaye girdisine bırakacak, giderek daha kompleks makina ve teçhizat üretim aşamalarında kullanılacaktır. Bu aşamada elektronik girdiler ve yeni teknoloji ile üretim gerçekleştirilmesi sözkonusu olabilecektir.

Diğer taraftan bir firma üretim sürecine girdiğinde katlanacağı birtakım sabit maliyetler bulunmaktadır. Bunlar firmanın bulunduğu arazi, bina, ekipman gibi

yatırımlar veya belirli bir ürün ya da teknolojinin geliştirildiği araştırma geliştirme çalışmaları olabilmektedir. Bu tür maliyetler (en azından kısa dönemde) bir kez katlanılan ve daha sonra üretim sürecine geçildiğinde ve üretim ölçeğinde artış gerçekleştirildiğinde artık bir kez daha yatırım yapılmayacak olan üretim hacminden bağımsız maliyetlerdir. Böylece üretim maliyetleri üretim hacmine paralel olarak artarken toplam maliyetler veya ortalama toplam maliyetler üretimdeki artışla beraber düşüş gösterecektir.

3. 3. 1. 3. Negatif ve Sabit Ölçek Ekonomileri

Şekil 2’de q_m ’nin üzerindeki üretim düzeyleri için firmanın uzun dönem maliyetlerinin artmakta olduğu görülmektedir. Üretimdeki bir birim artışa karşılık birim başına ortalama maliyetler artış göstermektedir. Yani girdi fiyatları sabitken firmanın girdi kullanım miktarı üretimdeki artışa kıyasla oransal olarak daha fazla artmaktadır. Firmanın birim başına maliyetinin arttığı bu durum *azalan getiriler* ya da *negatif ölçek ekonomileri* olarak adlandırılmaktadır.

Negatif ölçek ekonomilerinin çeşitli nedenleri bulunabilecektir. Bunlardan birisi ölçeği büyüyen firmanın yönetim ve kontrolünde ortaya çıkabilecek güçlüklerdir (Pass-Lowes-Davies 1993:157). Örneğin başta ölçek ekonomileri sayesinde üretim hacmini büyüten ve artan getiriler elde eden bir firma daha sonra genişleyen firma ölçeği ile birlikte planlama ve koordinasyonda güçlüklerle karşı karşıya gelebilecektir. Bu durum ise işletmenin maliyetlerine yansıyacak yönetim ve planlamaya daha fazla bütçe ayırmak durumunda kalan işletmenin ürün birimi başına maliyetlerinde artış meydana gelecektir.

Negatif ölçek ekonomilerine yol açabilecek diğer bir neden de personele ilişkin sorunlar ve orta düzey yöneticilerin izleyeceği tutumlar olabilecektir (Pass-Lowes-

Davies 1993:156). Büyüyen ve genişleyen firma ölçeği neticesinde sayı olarak artan personelle üst yönetim arasında pek çok farklı hiyerarşik kademe bulunacak, bu durumda personelin kontrol ve etkin yönetimi güçleşebilecektir. Diğer taraftan orta düzey yöneticilerin de üst yönetimce kontrolü zayıflayabilecek ve orta kademenin ne derece firmanın kâr maksimizasyonunu hedefleyen politikalar yürüttüğü izlenemeyecektir. Bu durumda bu yöneticilerin firma amaçlarından sapma göstererek kişisel amaçlı politikalar izlemeye yönelmeleri söz konusu olabilmektedir.

Şekil 2'de tam q_m noktasında ise firmanın çıktısının değişmesine karşılık ortalama birim maliyetlerinde bir değişiklik yaşanmamaktadır. Yani sabit girdi fiyatlarıyla üretimdeki artış girdi miktarındaki artışla aynı oranda gerçekleşmektedir. Bu durumda firmanın *sabit getirileri* ya da diğer bir deyişle sıfır ölçek ekonomileri bulunduğundan söz edilebilecektir.

III. 3. 2. Kapsam Ekonomileri

Üretim ekonomilerinin diğer bir türü de kapsam ekonomileridir. Farklı ürünlerin birarada üretimini öngören *kapsam ekonomilerinin* varolduğu durumlarda iki veya daha fazla ürünün birarada üretilmesinin maliyeti bu iki ürünün bağımsız olarak üretildiği duruma kıyasla daha düşük olmaktadır. Eğer söz konusu ürünlerin birarada üretimi bağımsız olarak üretilmelerinden daha maliyetli oluyorsa bu durumda da negatif kapsam ekonomilerinin bulunduğundan söz etmek mümkündür.

Belirli bir endüstrinin piyasa yapısı üretim ekonomilerinden geniş ölçüde etkilenmektedir. Eğer bir endüstride hem ölçek, hem de kapsam ekonomileri bulunuyorsa o endüstride büyük ve ürün çeşitliliğine sahip firmalar yer alacaktır (Clark 1988:17). Bu firmalar küçük ve uzmanlaşmış firmalar karşısında maliyet avantajına sahip olacak ve yüksek üretim ve satışlarıyla pazar paylarını artıracaklardır. Tersine

eğer endüstride ölçek ve kapsam ekonomileri bulunmuyorsa küçük ve uzmanlaşmış firmalar çoğunlukta olacaktır. Önemli ölçüde ölçek ve kapsam ekonomilerinin bulunmadığı endüstrilerde ise büyük, ürün çeşitlenmesi bulunan firmalarla küçük ve uzmanlaşmış firmaların bir karışımı bulunacaktır.

3. 2. 2. 1. Kapsam Ekonomilerinin Türleri ve Maliyet Tamamlayıcılığı

Başlıca iki tür kapsam ekonomisi bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan *global kapsam ekonomilerine* göre bir grup ürün için o grup ürünü birarada (ortak) üretmenin maliyeti her bir ürünü bağımsız olarak üretmenin maliyetinden düşük olacaktır. Böylece kapsam ekonomilerinin ölçümü hem birarada hem de bağımsız üretimin maliyetlerini kıyaslamayı gerektirecektir.

Kapsam ekonomilerinin diğer türü de *ürüne özgü kapsam ekonomileridir*. Bu kavram ise belirli bir ürünün diğer ürünlerle birlikte üretimi söz konusu olduğunda ortaya çıkacak ekonomileri anlatmaktadır. Eğer bir ürünü tek başına üretmekten doğan maliyetler o ürünü belirli bir grup ürünle beraber üretmenin maliyetini aşıyorsa o ürünü söz konusu grup ürünle beraber üretmekten dolayı ürüne özgü kapsam ekonomileri doğmaktadır. Böylece ortak üretimde bulunmak suretiyle firma üretimde verimlilik sağlamak mümkün olacaktır.

Eğer bir ürünü üretmenin marjinal maliyeti diğer bir ürünle birlikte üretildiği takdirde düşüş gösteriyorsa bu iki ürün arasında *maliyet tamamlayıcılığı* bulunduğu işaret etmektedir (Clark 1988:18). Herhangi bir ürünü bir grup ürün içerisinde bir veya daha fazla ürünle ortak üretmekten de ürüne özgü kapsam ekonomileri ortaya çıkabilecektir. Hangi ürün çiftleri arasında ortak üretim sonucunda etkinlik doğacağı ise tüm ikili olarak ürünler arasında maliyet tamamlayıcılığının ölçülmesi ile belirlenebilecektir.

3. 3. 2. 2. Kapsam Ekonomilerinin Kaynağı

Kapsam ekonomileri de ölçek ekonomilerine benzer nedenlerden ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenler temel olarak işgücü kullanımı, gelişmiş teknoloji kullanımı (elektronik ve bilgisayar gibi) ve bilginin etkin kullanımıdır (Lipsey-Courant-Purvis-Steiner 1993:268; Clark 1988:18-19).

Bankalarda bulunan ve mevduat hesapları ile uğraşan personelin aynı zamanda işgününün bir bölümünde de kredilerle ilgili işlemlerle uğraşmaya başlaması bir kapsam ekonomisi yaratacaktır. Bu durumda şayet bankada ölçek büyür ve işlem hacmi de buna paralel olarak artarsa operasyonlardaki personel yerini giderek daha uzmanlaşmış kişilere bırakacaktır. Eğer bu kişiler uzmanlık kapasiteleri ile bankanın mevduat ve kredi ürünlerinin daha büyük bir kısmını işlemekten geçirebilirlerse firmanın kişi başına personel maliyetlerinde düşüş yaşanacak ve böylece kapsam ekonomileri yerlerini ölçek büyümesi ile birlikte gelen ölçek ekonomilerine bırakabileceklerdir.

Eski teknolojiler yerine gelişmiş ve etkin teknoloji kullanımı da kapsam ekonomileri doğurabileceklerdir. Örneğin bilgisayar ve elektronik fon transfer sistemlerinin kurulması bankalarda yüksek maliyetli yatırıma girilmesini gerektirmektedir. Ancak bir kez bu sistemler kurulduktan sonra oldukça düşük bir ilave maliyetle farklı tipte hesapların da işlemekten geçirilmesi için kullanılabilecek ve dolayısıyla kapsam ekonomileri yaratmış olacaktır.

Spesifik olarak banka işletmeleri için düşünüldüğünde bilgi üretmenin de bankalara belirli bir maliyeti bulunduğu muhakkaktır. Örneğin bankalar kredi verdikleri işletmeler üzerine topladıkları ticari bilgileri analiz ederek kredi verme kararlarını almaktadırlar. Bir kez bu bilgiler toplandı ve işlendiği zaman bankalar aynı müşterilere farklı nitelikte bir kredi açarken de bu istihbaratı kullanabileceklerdir. Bu durum ise kapsam ekonomilerinin gerçekleşmesi demektir.

BÖLÜM 4

KÂRLILIK FONKSİYONUNUN TAHMİNİ

4. 1. FONKSİYONUN TANIMLANMASI

Çalışmanın bu bölümünde III. bölümde değinilen temeller üzerinde durularak Türk bankacılık sisteminde özel mevduat bankaları için performans (kârlılık) ile piyasa yoğunluğu ve piyasa payı arasındaki ilişki araştırılacaktır. Türk bankacılık sisteminde SCP ve verimlilik hipotezlerinden hangisinin bankacılık sisteminin kârlılık yapısını açıklayıcı özellik taşıdığı 1990-1995 yılları arasındaki veriler kullanılarak regresyon analizi ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın daha önceki bölümlerinde de açıklandığı gibi temelleri ekonomik teoriye dayanan SCP hipotezine göre firma kârlılığı büyük ölçüde piyasada bulunan rekabetçi firmaların sayı ve büyüklüklerine bağlı bulunmaktadır. Piyasanın az sayıdaki büyük firma tarafından kontrol edildiği, diğer bir deyişle piyasa yoğunluğunun yüksek olduğu durumlarda firmalar aralarında anlaşmaya vararak fiyatları maliyetlerin üzerinde belirleyecek ve bu suretle tekeller elde edebileceklerdir. Hipoteze göre piyasa yoğunluğu arttıkça firmaların anlaşarak tekelleri fiyatlar belirleme olasılığı da artacaktır. Böylece SCP hipotezi az sayıda büyük firmanın piyasa hakimiyetinin bulunduğu piyasalarda piyasa yapısı ile firmaların kârlılıkları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunacağını öne sürmektedir.

Diğer taraftan SCP hipotezine eleştiri olarak ortaya atılan verimlilik hipotezine göre kârlılık ile piyasa yoğunlaşması arasındaki doğrusal ilişkinin arkasında yatan neden, piyasada yüksek verimliliğe sahip olan firmaların bu verimlilik sonucunda piyasadaki paylarını artırarak lider özelliği kazanmalarıdır. Bu görüşe göre yüksek verimliliğe sahip firmalar büyüyerek piyasa paylarını artırdıkları zaman piyasa

yoğunluğu da artmaktadır. Bu nedenle verimlilik hipotezini savunan Demsetz piyasa yoğunlaşması ve kârlılık arasında gözlenen ilişkinin gerçekte sadece daha iyi performans gösteren firmaların piyasa paylarını artırmaları sonucu piyasada yoğunluğun artması yoluyla ortaya çıktığını öne sürmektedir.

Bankacılıkla ilgili literatürde Avrupa ve A.B.D. bankacılık piyasaları için sınınan ve piyasaların özelliklerine göre farklı sonuçlar veren bu çalışmalarda temel olarak sınınan fonksiyonun formu aşağıda belirlendiği gibidir:

$$P = a + b_1CR + b_2MS + \sum b_iX_i + u_i$$

Yukarıdaki eşitlikte P kârlılık değişkeni, CR piyasadaki yoğunlaşma oranı, MS ise bankanın piyasadaki payıdır. Bankacılık piyasasında kârlılık üzerinde etkili olabileceği düşünülen diğer kontrol değişkenleri ise X_i vektörü ile belirlenmektedir.

Banka kârlılığının açıklanmasında SCP hipotezinin doğru olduğu durumda $b_1 > 0$ ve $b_2 = 0$ bulunması, verimlilik hipotezinin doğru olduğu durumda ise $b_1 = 0$ ve $b_2 > 0$ bulunması beklenmektedir. Ancak her iki değişkenin de katsayılarının anlamlı çıkması da mümkün bir sonuç olarak düşünülebilecektir.

Banka performansını ölçmekte kullanılan başlıca değişkenler aktif kârlılığı, yani vergi öncesi kârın ortalama aktiflere oranı (ROA), sermayenin getirisi (ROE) ya da banka hisselerinin fiyatları olabilmektedir. Bu çalışmada Türk bankacılık piyasasında sağlıklı olarak ölçümü mümkün olan seri olarak ROA serisi yani aktif getirisi banka kârlılık ölçütü olarak alınmıştır.

Banka piyasa yapısı olarak hangi değişkenin alınması gerektiği konusunda teoride kesinleşmiş bir görüş bulunmamaktadır. Yine piyasa yoğunlaşması konusunda hangi sayıda ve hangi büyüklükteki firmaların varlığı durumunda piyasa yoğunlaşması bulunduğu da kesin çizgilerle belirlenmemiştir. Burada farklı değişkenler kullanarak piyasa yapısını ifade etmek mümkün görünmektedir. Ancak bankacılıkla ilgili

literatürde yaygın olarak kullanılan piyasa yapısı değişkeni yoğunluğu ifade etmekte kullanılan en büyük 3 banka ya da 5 bankanın piyasa içindeki payıdır. Piyasa payını ölçmekte çoğu zaman bankaların toplam mevduat içindeki payı esas alınırken en büyük bankaların toplam krediler içindeki payı da temel alınabilmektedir. Çalışmada Türk bankacılık sektöründe yoğunlaşma oranını ifade etmek amacıyla en büyük 3 bankanın piyasa payları esas alınmıştır. Yoğunlaşma oranları belirlenirken her bir 3 aylık dönem için bankalar 3 alt gruba ayrılmış, büyük, orta, küçük ölçekli banka gruplarının her biri için 3 büyük bankanın mevduat toplamının payı bulunarak ayrı bir yoğunlaşma oranı hesap edilmiştir.

Verimlilik hipotezini sınamak amacıyla da her bir bankanın verimliliğini ölçmek üzere piyasa payı değişkeni esas alınmıştır. Bankaların piyasa payları her birinin mevduatının toplam mevduat içindeki payı bulunarak hesap edilmiştir.

Sınanmak istenen iki temel hipotezi tanımlayan değişkenler belirlendikten sonra yukarıdaki denklemde kontrol değişkenleri olarak belirlenen bağımsız değişkenler fonksiyona dahil edilmiştir. Söz konusu değişkenler kârlılık fonksiyonu üzerinde etkili olabilecek risk, maliyet, banka kaynaklı fonlara yönelen talep gibi faktörleri kontrol altında tutmak amacıyla denkleme dahil edilmektedir.

Riski sabit tutmak amacıyla denkleme değişken olarak özkaynaklar/toplam aktifler rasyosu (C/A) dahil edilmiştir. Banka aktiflerinin büyümesi rasyoyu küçülterek risk oranında artışa yol açacak, bu durumda kârlılıkta artış görülebilecektir. C/A değişkeninin beklenen katsayısı negatiftir.

Bankaların toplam aktifleri içerisinde en fazla getiriye sahip aktif kalemi olan kredilerin toplam aktiflere oranı (LO/AS) diğer bir bağımsız değişken olarak yer almaktadır. Banka işletmesinin portföy yönetimi etkisini hesaba katan bu değişkenin katsayısının pozitif olması beklenmektedir.

Toplam mevduatı krediye dönüştürebilme oranı yükseldikçe bankaların kârlılık oranında yükselme beklenmektedir. Bu nedenle kredilerin toplam mevduata oranını veren (LO/TD) rasyosunun katsayısının pozitif işaret taşıyacağı öngörülmektedir.

Maliyet faktörünün etkisini kontrol altında tutmak amacıyla denkleme faiz dışı giderlerin toplam aktiflere oranı olan (NIE/AS) rasyosu dahil edilmiştir. Faiz dışı giderler arttıkça kârlılığın azalacağından hareketle değişkenin katsayısının negatif olması beklenmektedir.

Nihayet bankacılık sektöründe 1994 yılı başlarında yaşanan ve sektördeki 3 özel sermayeli mevduat bankasının sistemden çıkması ile sonuçlanan gelişmelerin kârlılık fonksiyonu üzerindeki olası etkilerini belirlemek amacıyla 1994 yılı ilk ve ikinci üç aylık dönemdeki gözlemler kukla değişkenler kullanılarak ayırtırmaya tabi tutulmuştur. Böylece dönemsel farklılıklar yakalanmaya çalışılarak 1994 yılı ilk 6 ayı içerisinde kârlılık fonksiyonunda ortaya çıkması muhtemel yapısal değişiklikler sınanmıştır.

Regresyon analizinde kullanılan rakamlar 1990'dan başlayarak 1995 yılı üçüncü üç aylık dönemi arasını kapsayan 3 aylık veriden oluşmaktadır. 29 özel mevduat bankası için bilanço ve gelir-gider tablolarından alınan veriler kullanılarak 23 üç aylık dönemde zaman serisi ve cross-section olarak toplam 597 gözlem oluşturulmuştur (3 aylık dönemler itibarıyla sektörde faaliyette bulunan banka sayıları farklılık göstermektedir). Verilerin kaynağı Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü'dür. Kârlılık analizinde homojen bir alt grup oluşturması açısından regresyon analizine dahil edilen banka grubu özel mevduat bankaları ile sınırlı tutulmuştur. Farklı alt gruptaki bankaların kârlılık fonksiyonunda belirleyici olan değişkenleri ve değişkenlerin kârlılık fonksiyonuna olası etkileri farklılık gösterebilecektir (kamu bankaları, kalkınma ve yatırım bankaları gibi).

4. 2. TAHMİN SONUÇLARI

4. 2. 1. Temel Regresyon Denklemi ve Katsayıların Yorumlanması

IV.A bölümünde değişkenleri ve özellikleri açıklanan kârlılık fonksiyonu aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

$$\begin{aligned} ROA = c + b_1MS_i + b_2CR3_i + b_3C/A_i + b_4LO/AS_i + b_5LO/TD_i + b_6NIE/TA_i \quad (IV-1) \\ + b_7D1_i + b_8MS_iD2_i + b_9CR3_iD3_i + b_{10}C/A_iD4_i + b_{11}LO/AS_iD5_i \\ + b_{12}LO/TD_iD6_i + b_{13}NIE/TA_iD6_i + u_i \end{aligned}$$

ROA = banka aktif kârlılık oranı (vergi öncesi kâr/ortalama aktifler)

MS = piyasa payı (mevduat/toplam mevduat)

CR3 = en büyük 3 bankanın yoğunlaşma oranı (en büyük üç bankanın mevduatı/toplam mevduat)

C/A = özkaynaklar/toplam aktifler

LO/AS = krediler/toplam aktifler

LO/TD = krediler/toplam mevduat

NIE/AS = faiz dışı giderler/toplam aktifler

$D_j =$ kukla değişken $j=1,...,6$. $D_j = 1$, 1994 ilk iki dönemi
 $= 0$ Diğer

u = hata terimi

Regresyon analizi sonuçları aşağıdaki tablolarda verilmektedir. Tahmin sonuçları alınırken Excel 5.0 ve Micro TSP paket programları ile en küçük kareler tahmin tekniği (OLS) kullanılmıştır.

Tablo 15
(Bağımlı değişken aktif kârlılığı)

Değişken	Katsayı	Standart hata	t İstatistiği
Sabit	0.06	0.59	0.10
CR3	0.03	0.01	1.99
CA/AS	0.16	0.02	9.24
LO/AS	-0.002	0.005	-0.48
LO/TD	-0.004	0.002	2.60
NIE/AS	-0.01	0.01	-1.13
Bağımlı değişkenin ortalaması	3.25		
Bağımlı değişkenin standart sapması	5.67		
R Kare	0.17	Ayarlanmış R Kare	0.16
Regresyonun standart hatası	5.20	SSR	17896
D.W.	2.00		
Gözlem sayısı	597	F İstatistiği	26.26

Tablo 16
(Bağımlı değişken aktif kârlılığı)

Değişken	Katsayı	Standart hata	t İstatistiği
Sabit	-0.13	0.60	-0.22
MS	-0.09	0.05	-2.05
CR3	0.04	0.01	2.79
CA/AS	0.15	0.02	8.18
LO/AS	-0.003	0.005	-0.73
LO/TD	0.003	0.002	1.98
NIE/AS	-0.01	0.01	-1.42
Bağımlı değişkenin ortalaması	3.25		
Bağımlı değişkenin standart sapması	5.67		
R Kare	0.17	Ayarlanmış R Kare	0.16
Regresyonun standart hatası	5.19	SSR	17783
D.W.	2.02		
Gözlem sayısı	597	F İstatistiği	22.70

Tablo 17
(Bağımlı değişken aktif kârlılığı)

Değişken	Katsayı	Standart hata	t İstatistiği
Sabit	1.13	0.40	2.85
MS	-0.02	0.04	-0.63
CA/AS	0.17	0.02	10.1
LO/AS	-1.2E-05	0.004	-0.003
LO/TD	0.004	0.002	2.68
NIE/AS	-0.009	0.01	-0.88
Bağımlı değişkenin ortalaması	3.25		
Bağımlı değişkenin standart sapması	5.67		
R Kare	0.16	Ayarlanmış Kare	0.15
Regresyonun standart hatası	5.22	SSR	17993
D.W.	1.99		
Gözlem sayısı	597	F İstatistiği	25.41

Genel olarak denklemlerin genel açıklayıcı gücü yüksektir. Her 3 regresyonda da F istatistiği bütün olarak denklemlerin istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. R kare ve ayarlanmış R kare ise denklemlerde %15-%17 dolaylarında çıkmaktadır. Ekonometrik olarak bağımlı ve bağımsız değişkenlerin rasyo olarak alındığı denklemlerde R kare ve ayarlanmış R karenin % 20 civarında bulunması regresyon denklemi için yeterli görülmektedir. Her üç denklemde de değişkenlerin rasyo olarak alınmış olması, kullanılan verinin zaman serisi-cross section olması dolayısıyla R kare (ve ayarlanmış R kare) yüksek bulunmamıştır. Ancak değişkenlerin

çoğu için t istatistiklerinin önemli bulunması, bunun yanısıra F istatistiğinin de yüksek bulunması denkleme konulan değişkenlerin anlamlı olduğunu göstermektedir.

Piyasa yoğunluğunu gösteren (CR3) piyasa yapısı değişkeninin açıklayıcı değişken olarak alındığı birinci denklem sonuçlarına göre (Tablo 14) piyasa yapısı kârlılığı açıklayan bir değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Değişkenin katsayısı pozitif olarak çıkmış ve 0.05 önem derecesinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durum kârlılık ile piyasa yoğunluğu arasında doğru orantılı bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Daha önce bankacılık piyasası ile ilgili yapılmış çalışmalarda da çıkan benzer sonuçlar piyasa yoğunluğunun özel mevduat bankaları kârlılığını açıklayan önemli bir değişken olduğu sonucuna bizi götürmektedir. Bu sonuç SCP hipotezini de Türk bankacılık piyasası için doğrular görünmektedir.

İkinci regresyonda piyasa yapısı değişkeninin (CR3) yanı sıra piyasa payı değişkeni de (MS) açıklayıcı değişken olarak denkleme ilave edilmiştir. Bu denklemde piyasa payı değişkeninin katsayısının pozitif katsayı ile istatistiki olarak anlamlı çıkması ve piyasa yapısı değişkeninin önemsiz bulunması durumunda sonuçlar verimlilik hipotezini destekler doğrultuda çıkacaktır. Diğer taraftan piyasa payı değişkeninin denkleme dahil edilmesinin piyasa yapısı değişkeni ve regresyon denkleminin bütünü üzerindeki etkileri de incelenecektir.

Tablo 15'den alınan sonuçlar incelendiğinde piyasa payı değişkeninin katsayısının istatistiki olarak anlamlı olduğu ancak regresyon içinde negatif katsayı taşıdığı görülmektedir. Bu durum verimlilik hipotezini doğrulayıcı sonuç vermemektedir. Verimlilik hipotezinde öngörülen banka piyasa payındaki artışla birlikte kârlılığın da artış trendi göstermesidir. Oysa regresyon sonuçlarına göre piyasa payının artması banka kârlılığında düşüşe neden olmaktadır. Piyasa yapısı değişkeni ile birlikte piyasa payı değişkeninin de denkleme dahil edilmesi piyasa yapısı değişkeninin katsayısında küçük bir değişime neden olmuş ve değişkenin istatistiki olarak önemliliğini sürdürdüğü görülmüştür. Genel olarak regresyon denkleminin açıklayıcılığında MS değişkeninin ilave edilmesiyle fazla bir değişim görülmemiştir.

A.B.D. bankacılık piyasası için evvelce M.Smirlock'un yapmış olduğu bir çalışmada ise (Smirlock 1985:58) piyasa payı değişkeninin ilave edilmesi neticesinde bu değişken yüksek bir önemlilik derecesi ve pozitif katsayıyla sonuçları değiştirmiş, piyasa yapısı değişkeni ise istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur.

Üçüncü regresyon denklemi olarak kârlılık fonksiyonu bu kez piyasa yapısı değişkeni hariç tutulup piyasa payı değişkeni bağımsız değişken olarak alınarak tahmin edilmiştir. Burada amaç kaynağı ne olursa olsun (yüksek verimlilik, daha iyi yönetim, teknolojik üstünlük) piyasa payının banka getirisini belirlemekte rolü olup olmadığını belirlemektir. Ancak regresyon sonuçlarına göre, piyasa payı değişkeni tek başına dahil edildiğinde katsayısı negatif ve istatistiki olarak önemsiz çıkmıştır. Bu sonuç piyasa payının tek başına kârlılığı açıklamakta önem taşımadığını vurgulamaktadır. Piyasa payı değişkeninin verimlilik hipotezine vekil olarak regresyona dahil edildiği düşünülecek olursa ikinci regresyonda piyasa payı değişkeninin negatif işaretli bulunması ve üçüncü regresyonda da istatistiki olarak anlamsız çıkması verimlilik hipotezinin Türk bankacılık sisteminde özel mevduat bankaları için geçersiz olduğunu ve piyasada kârlılığın temel olarak piyasa yoğunluğundan kaynaklandığını göstermekte, bu anlamda da SCP hipotezini doğrulamaktadır.

Diğer kontrol değişkenleri için bulunan sonuçlar ise aşağıda açıklanmaktadır. Özkaynaklar/toplam aktifler rasyosuna (C/A) ilişkin katsayı yüksek derecede istatistiki olarak anlamlı bulunmuş, ancak değişkenin katsayısı pozitif çıkmıştır. Bu durum finans teorisindeki yüksek risk alan bankaların kârlılığının da yüksek olması gerektiğine ilişkin beklenti ile çelişmektedir. Söz konusu değişkenle kârlılık arasında gözlenen doğru oranlı ilişki bize Türk bankacılık piyasasında yüksek özkaynağa sahip ve göreceli olarak daha düşük risk alarak daha ihtiyatlı çalışan bankaların (oransal olarak daha düşük getiri elde etmekle birlikte) daha kârlı olduklarını göstermektedir.

Krediler/toplam aktifler rasyosu (LO/AS) değişkeni katsayısı beklenenin aksine negatif çıkmış ve istatistiki olarak anlamlı bulunmamıştır. Türk bankacılık piyasasına ilişkin daha önceki yıllar baz alınarak (1986-89) gerçekleştirilmiş çalışmalarda

değişkenin katsayısı negatif bulunmuş ve istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Değişkenin katsayısının negatif olması yüksek oranda kredi kullandıran bankaların yüksek maliyetli kaynaklara başvurmaları ya da yüksek riske sahip müşterilere kullandırılan kredilerin geri dönmeleri sonucu uğranan zararlardan kaynaklanmış olabilecektir. Diğer taraftan krediler/toplam mevduat rasyosu değişkeni (LO/TD) istatistiki olarak anlamlı ve katsayısı pozitif olarak bulunmuştur. Bu durum bankaların mevduatlarını kredilere dönüştürme oranları arttıkça kârlılıklarının da yükseldiği hipotezini doğrulamaktadır. Diğer bir açıdan bakıldığında bu sonuç mevduatı düşük oranlarda seyreden, diğer bir deyişle mevduat dışı fonlardan kaynak yaratan bankaların daha kârlı çalıştıklarına da işaret etmektedir.

Faiz dışı giderler/toplam aktifler rasyosu değişkeninin katsayısı negatif çıkmış ve ve %10 önemlilik derecesinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Beklenildiği gibi faiz dışı giderler arttıkça banka kârlılığı da azalma eğilimine girmektedir.

4. 2. 2. Zamana Ait Kukla Değişkenler (1994 Yılı İlk İki Döneminin Ayrıştırılması)

Türk bankacılık piyasasında 1994 yılının ilk yarısında etkileri gözlenen likidite sıkışıklığı ve sistemden 3 bankanın çıkışı ile sonuçlanan gelişmelerin etkisinin bankaların kâr ve zarar kalemlerinde büyük ölçüde kendisini hissettirdiği ve anılan dönemde bankaların performanslarında düşüş yaşandığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde yaşanan yüksek oranlı döviz kuru dalgalanmaları ve TL'nin değerindeki ani düşüşler yüksek tutarlarda açık pozisyonda yakalanan bankaların pozisyonlarını kapatmaya çalışma aşamasında zarara uğramalarına yol açmış, bunu takiben mali bünyesindeki zaafiyet dolayısıyla sistemden çıkan bankaların da hem mali sistemdeki diğer kurumlarla olan bağlantılarının yarattığı etkiler, hem de sisteme olan güvenin zayıflaması sonucu bankacılık piyasası likidite sağlamakta güçlük içerisine girmiştir.

Bu durumun banka kârlılığı üzerinde doğurduğu düşünülen etkilerin istatistiki ölçümünü yapmak amacıyla (IV-1)'deki regresyon denklemine zamana ait kukla değişkenler dahil edilmiş ve 1994'ün ilk altı ayıyla diğer dönemler arasında kârlılık fonksiyonunda anlamlı bir değişimin bulunup bulunmadığı sınınamaya tabi tutulmuştur. Bu amaçla bağımsız değişkenlerin herbiri için (sabit terim de dahil edilerek) 7 adet kukla değişken tanımlanarak baz dönemi olarak alınan döneme kıyasla 1994 yılının ilk altı ayı ayrıştırılarak regresyon denklemi tahmin edilmiştir. Değişkenler aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır.

D_1 = sabit terim kukla değişkeni,

D_2 = piyasa payı (MS) kukla değişkeni,

D_3 = piyasa yoğunlaşması (CR3) kukla değişkeni,

D_4 = sermaye/toplam aktifler (CA/AS) kukla değişkeni,

D_5 = krediler/toplam aktifler (LO/AS) kukla değişkeni,

D_6 = krediler/vadeli mevduat (LO/TD) kukla değişkeni,

D_7 = faiz dışı giderler/toplam aktifler (NIE/AS) kukla değişkeni.

Bulunan regresyon sonuçları aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 18
(Bağımlı değişken aktif kârlılığı)

Değişken	Katsayı	Standart hata	t İstatistiği
Sabit	-0.17	0.59	-0.29
MS	-0.10	0.05	-2.27
CR3	0.043	0.01	3.02
CA/AS	0.15	0.02	8.15
LO/AS	-0.06	0.03	-1.83
LO/TD	0.019	0.006	3.11
OPEX/AS	-0.07	0.02	-3.02
D5	0.058	0.03	1.74
D6	-0.017	0.006	-2.66
D7	0.08	0.02	3.15
R Kare	0.21	Ayarlanmış R Kare	0.20
Regresyonun standart hatası	5.09	SSR	17018
Gözlem sayısı	597	F İstatistiği	19.02

Tablo 17'deki regresyon sonuçları incelendiğinde Tablo 15'deki sonuçlarla uyumlu olarak baz dönem için SCP hipotezinin doğrulandığı ve verimlilik hipotezinin ise geçerli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kukla değişkenlerin dahil edilmesiyle SCP hipotezi daha kuvvetli olarak geçerli çıkmış, CR3 değişkeninin katsayısında 0.04'ten 0.043'e yükselme gözlenmiştir. Verimlilik hipotezini temsilen denkleme dahil edilen verimlilik değişkeni (MS) sözkonusu regresyonda da ters işaretli çıkmış ve buna bağlı olarak verimlilik hipotezi geçerli bulunmamıştır.

Regresyona dahil edilen diğer değişkenlerde baz dönem (1994 ilk 6 ayı dışındaki dönem) için değişkenlere ilişkin bulgular şunlardır: Krediler/toplam aktif

(LO/AS) önceki denklemlerin aksine kukla değişkenler dahil edildiğinde istatistiki olarak anlamlı çıkmış, ancak işareti beklenenin aksine negatif bulunmuştur. Diğer taraftan krediler/toplam mevduat (LO/TD) rasyosu da katsayısı 0.003'den, 0.019'a yükselerek daha yüksek t istatistiği ile anlamlı bulunmaktadır. Yine aynı dönem için faiz dışı giderler/toplam aktifler rasyosu katsayısı -0.014'ten, -0.069'a yükselerek anlamlı çıkmıştır.

1994 yılı ilk altı ayı için denkleme dahil edilen kukla değişkenlerden krediler/toplam aktifler değişkenine dair kukla değişken D₅, krediler/toplam mevduat değişkenine ait kukla değişken D₆ ve faiz dışı giderler/toplam aktifler değişkenine ait kukla değişkeni D₇ istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. D₅ ve D₆ kukla değişkenlerinin regresyon denklemi üzerinde benzer bir etki yarattıkları görülmektedir. Söz konusu değişkenler sırasıyla krediler/toplam aktif ve krediler/toplam mevduat değişkenlerinin katsayılarının sıfıra çok yakın değerler olarak çıkması sonucunu doğurmaktadır. Bu sonuç ise bankalar için olumsuz piyasa şartlarının gerçekleştiği bu dönemde kredilerin toplam aktifler içerisinde önemli gelir yaratan kalemler olma özelliğini yitirdiklerini hatta yüksek oranlı kredi kullandırmalarının zarara dönüşebildiğini ve mevduatını krediye yüksek oranlarda dönüştürebilen bankalarında kârlılıkta önemli oranda artış sağlayamadıklarını göstermektedir.

Diğer taraftan denkleme dahil edilerek anlamlı çıkan D₇ kukla değişkeni ise faiz dışı giderler/toplam aktifler değişkeninin katsayısını değiştirerek bu değişkenin katsayısının pozitif çıkması sonucunu doğurmaktadır. Beklenen işaretin tersini veren bu durum ise faiz dışı giderlerin artmasıyla banka kârlılığının artması sonucunu doğurmaktadır. Söz konusu sonuç 1994 yılının ilk altı ayında bankaların verimsiz çalıştıklarını ve faiz dışı giderlerinde büyük tutarlı artışlarla karşılaştıklarını göstermektedir. Söz konusu dönemde bankaların büyük tutarlı kambiyo zararlarıyla karşı karşıya kalmış olmaları bu sonucu doğrulamaktadır.

BÖLÜM 5

MALİYET FONKSİYONU TAHMİNİ

5. 1. FONKSİYONUN TANIMLANMASI

Bankacılık sektörünün maliyet yapısını incelemek amacıyla bu konuda gerçekleştirilen ilk çalışmalarda Cobb-Douglas türü tek ürünlü maliyet fonksiyonu kullanılmıştır. Ancak bu fonksiyonlar çokürün üreten banka işletmelerinin davranışlarını ve üretim yapılarını incelemekte yetersiz kaldıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Sözkonusu fonksiyonları banka işletmelerine uygulama konusunda sakıncalar görülmeye başladıkça bankalar için çokürünlü maliyet fonksiyonları kullanma gereği de ortaya çıkmıştır.

Çokürünlü maliyet fonksiyonu tipi olarak banka işletmelerine uygulanabilecek fonksiyon türleri arasında en uygun fonksiyon tipinin “translog” maliyet fonksiyonu olduğu konusunda bankacılık literatüründe kabul edilen bir görüş bulunmaktadır (3). Translog maliyet fonksiyonu çokürün üreten firmaların maliyet yapılarının incelenmesi bakımından en esnek fonksiyondur. Fonksiyonun formu aşağıdaki gibidir:

$$\ln C = a_0 + \sum a_{il} \ln Q_i + \sum b_{jl} \ln P_j + 1/2 \sum \sum a_{ijl} \ln Q_i \ln Q_j + 1/2 \sum \sum b_{ijl} \ln P_i \ln P_j + \sum \sum c_{ijl} \ln Q_i \ln P_j + u \quad (V-1)$$

(3) Translog maliyet fonksiyonu özellikleri bilinmeyen bir fonksiyona en iyi yaklaşımı veren ikinci dereceden Taylor serisi genişletmesidir.

Yukarıdaki fonksiyonda Q_i , Q_j üretim miktarları, P_i , P_j ise girdi birim fiyatları, C ise toplam maliyetlerdir. Teorik açıdan tutarlı bir maliyet fonksiyonunun girdi fiyatlarında birinci dereceden homojen olması gerekmektedir. Bu durum aşağıdaki kısıtların sağlanmasını gerektirmektedir:

$$b_i = 1$$

$$b_{ij} = 0$$

$$c_{ij} = 0$$

Fonksiyon bağımsız değişkenlerin logaritmik değerlerinin ikinci dereceden, bilinmeyen katsayıların ise lineer fonksiyonudur. Katsayılarda lineer olan bu fonksiyonu lineer tahmin teknikleri ile tahmin etmek mümkün bulunmaktadır.

Maliyet fonksiyonunun genel formu belirlendikten sonra sıra fonksiyonda yer alacak değişkenlerin tanımlanmasına gelmektedir. Bankacılık sektörü temelde hizmet üreten bir sektör olduğundan ürünlerin tanımlanması ve kantitatif olarak hesaplanması güçleşebilmektedir. Diğer taraftan bankacılık maliyetlerinin birçoğunda ürünlere göre bölünebilirlik bulunmadığından maliyet hesaplamaları da karmaşık hale gelebilmektedir. Örneğin faiz dışı giderlerden personel giderleri tüm bankacılık ürünleri ile eşleştirilebilecektir.

Bankacılık literatüründe ürün ve girdilerin belirlenmesi konusunda iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar *üretim yaklaşımı* ve *mali aracılık yaklaşımıdır*. Üretim yaklaşımına göre bankalar sermaye, işgücü ve diğer girdileri kullanarak mevduat ve kredi üreten firmalardır. Bu yaklaşıma göre üretim hacminin büyüklüğü üretilen kredi ve mevduat sayısının çokluğu ile ölçülmektedir. Bankalar ürettikleri bu ürünler karşılığında belirli bir ücret almaktadırlar.

Mali aracılık yaklaşımına göre bankalar mali aracı kurumlardır. Aracılık işlevini yerine getiren bankalar mevduat, alınan kredi ve işgücü girdileri kullanarak kredi ve menkul değer ürünlerinin üretiminde bulunmaktadır. Bu yaklaşımın üretim yaklaşımından farkı banka maliyetlerini faaliyet ve faiz giderlerinin toplamı olarak ele alması ve mevduatın ürün değil girdi sayılmasıdır.

Üretim yaklaşımında banka maliyetleri sadece faaliyet giderleri esas alınarak hesaplanmaktadır. Banka işletmesi açısından önemli bir gider kalemi olan faiz giderlerinin dikkate alınmaması sonucunu doğuran bu durum üretim yaklaşımının zayıf yönünü oluşturmaktadır. Bu çalışmada Türk bankacılık sistemindeki bankaların büyük bölümünün mevduat ve kredi yoluyla topladıkları fonları kredi ve menkul değerlere dönüştürerek mali aracılık fonksiyonunu yerine getirdikleri gözönüne alınarak banka ürün ve girdilerinin belirlenmesinde mali aracılık yaklaşımı benimsenmektedir.

Mali aracılık yaklaşımı ile yukarıda tanımlanan modelde banka toplam maliyetleri mevduat ve kredilere ödenen faizlerle işgücüne yapılan ödemelerin toplamı olarak alınmaktadır. Banka ürünü olarak iki temel bankacılık ürünü olan toplam kredi ve menkul değerler alınmakta ve ürün değişkenleri toplam tutarlarının TL karşılıkları ile ölçülmektedir. Toplam maliyet ve banka ürün rakamlarının üzerindeki enflasyon etkisinin giderilmesi bakımından tutarlar toptan eşya fiyat endeksi ile endekslenmiştir.

Maliyet fonksiyonunda esas alınan iki girdinin birim fiyatları, toplam faiz giderleri birim fiyatları ile toplam personel giderleri birim fiyatlarıdır. Banka sermayesi de banka işletmesi için önemli bir girdi olmakla beraber sermayenin fiyatı için anlamlı bir değişken bulunamadığından sermaye harcamalarının tüm bankalarda sabit olduğu ve maliyet fonksiyonu üzerinde etkisi bulunmadığı varsayımında bulunulmuştur. Faiz giderlerinin birim fiyatı mevduata yapılan faiz ödemeleri ile alınan kredilere yapılan faiz ödemelerinin toplamının toplam mevduat ve alınan krediler tutarına bölünmesi ile elde edilmiştir. İşgücüne ilişkin birim fiyat ise toplam personel harcamalarının banka personel sayısına bölünmesiyle bulunmuştur. Daha sonra tüm değişkenlerin doğal logaritmaları alınarak fonksiyon değişkenleri oluşturulmuştur.

Analizde kullanılan rakamlar kârlılık fonksiyonunda olduğu gibi 1990'dan başlayarak 1995 yılı üçüncü üç aylık dönemi arasını kapsayan 3 aylık veriden oluşmaktadır. 29 özel mevduat bankası için bilanço ve gelir-gider tablolarından alınan veriler kullanılarak 23 üç aylık dönemde zaman serisi ve cross-section olarak toplam 597 gözlem oluşturulmuştur. 597 gözlem içinden sıfır değerlere sahip olan, logaritması alınmayan ve regresyonda sapma yaratacağı düşünülen 9 gözlem örnek gruptan çıkarılmıştır. Verilerin kaynağı Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü'dür. Maliyet fonksiyonu analizinde homojen bir alt grup oluşturması açısından seçilen banka grubu özel mevduat bankaları ile sınırlı tutulmuştur.

5. 2. TAHMİN SONUÇLARI

5. 2. 1. Temel Regresyon Denklemi Sonuçları

Yukarıda değişkenleri ve özellikleri açıklanan maliyet fonksiyonu aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

$$\begin{aligned} \ln C = & a_1 \ln Q_1 + a_2 \ln Q_2 + b_1 \ln P_1 + b_2 \ln P_2 + 1/2 a_{11} (\ln Q_1)^2 + 1/2 a_{22} (\ln Q_2)^2 \\ & 1/2 a_{12} \ln Q_1 \ln Q_2 + 1/2 b_{11} (\ln P_1)^2 + 1/2 b_{22} (\ln P_2)^2 + 1/2 b_{12} \ln P_1 \ln P_2 \\ & + c_{11} \ln Q_1 \ln P_1 + c_{22} \ln Q_2 \ln P_2 + c_{12} \ln Q_1 \ln P_2 \\ & + c_{21} \ln Q_2 \ln P_1 + u \end{aligned} \quad (V-2)$$

C = toplam maliyetler,

Q₁ = krediler

Q₂ = menkul değerler

P₁ = faiz giderleri birim fiyatı

P₂ = işgücü birim fiyatı

u = hata terimidir.

İki girdi ve iki ürün esas alınarak oluşturulan maliyet fonksiyonuna ilişkin tahmin sonuçları aşağıda tablo:18'te verilmektedir. Analiz sonuçları alınırken Excel 5.0 ve Micro TSP paket programları ile en küçük kareler tahmin tekniği (OLS) kullanılmıştır.

Tablo 19
(Bağımlı değişken $\ln C$)

Değişken	Katsayı	Standart hata	t istatistiği
$\ln Q_1$	0.63	0.03	21.48
$\ln Q_2$	0.43	0.04	9.90
$\ln P_1$	0.41	0.04	9.23
$\ln P_2$	-0.08	0.05	-1.74
$1/2(\ln Q_1)$	0.05	0.002	21.35
$1/2(\ln Q_2)$	0.08	0.02	4.63
$1/2\ln Q_1\ln Q_2$	-0.07	0.02	-3.36
$1/2(\ln P_1)$	0.09	0.007	12.18
$1/2(\ln P_2)$	-0.003	0.006	-0.47
$1/2\ln P_1\ln P_2$	-0.08	0.01	-6.68
$\ln Q_1\ln P_1$	0.06	0.007	8.28
$\ln Q_2\ln P_2$	0.05	0.01	4.84
$\ln Q_1\ln P_2$	-0.05	0.008	-6.53
$\ln Q_2\ln P_1$	0.05	0.01	4.67
Bağımlı değişkenin ortalaması	3.11	Ayarlanmış Kare	R 0.97
Bağımlı değişkenin standart sapması	1.82	SSR	59.49
R Kare	0.97		

Regresyonun standart hatası	0.32	F İstatistiği	1402.9
D.W.	1.86		
Gözlem sayısı	588		

Regresyon sonuçlarına göre üretim değişkenlerinin katsayıları beklenildiği gibi pozitif bulunmuştur. Regresyonda tahmin edilen katsayıların tümü (bir tanesi hariç) 0.05 önem derecesinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. F istatistiğinin tablo değeri olan 1.75'den büyük olması tahminin genel performansının olumlu olduğunu göstermektedir. Translog maliyet fonksiyonundan elde edilen sonuçlar kullanılarak Türk bankacılık sektörü için global ve ürüne özgü ölçek ekonomileri hesaplanmıştır. Söz konusu hesaplamalarda global ölçek ekonomileri hesap edilirken toplam maliyet fonksiyonunun her bir ürün miktarındaki değişime olan esnekliklerinin toplamı alınmaktadır. Ürüne özgü ölçek ekonomileri ise her bir ürün için diğer ürünün miktarı sabit tutularak bulunan kısmi türevle o ürünün üretim miktarındaki artışın toplam maliyetler üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır.

5. 2. 2. Bankacılık Sektöründe Global Ölçek Ekonomileri

Translog maliyet fonksiyonundan elde edilen katsayı değerleri kullanılarak fonksiyonun her bir ürünün miktarındaki değişime esnekliklerinin toplamı alındığında, Türk bankacılık sistemi için bir global ölçek ekonomisi değeri elde etmek mümkün olacaktır. Buna göre sektörün tümü için global ölçek ekonomisi (GSCE) aşağıdaki gibidir:

$$GSCE = \frac{\sum d \ln C}{\sum d \ln Q_i}$$

$$= a_i + \sum a_{ij} \ln Q_j + \sum c_{ij} \ln P_j$$

$$i = 1,2 \quad j = 1,2$$

Türk bankacılık sisteminde özel mevduat bankaları için hesaplanan global ölçek ekonomileri 1990-1995 yılları arası için yıllararası ortalama alınarak 1.35 olarak hesap edilmiştir. 1.35 olarak bulunan ölçek ekonomisi, sistemde bankaların her iki ürünün de (krediler ve menkul değerler) üretimini aynı oranda artırdıkları zaman banka maliyetlerinin üretim artışının üzerinde bir artış izleyeceğini göstermektedir. Bu durum bize bankacılık üretim teknolojilerinde negatif ölçek ekonomileri bulunduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan, bankaların herbiri için ölçek ekonomileri ayrı ayrı hesaplandığında bankalar arasında aktif büyüklükleri (ölçek) ile bağlantılı olarak sektör için bulunan ölçek ekonomisi değerinden farklı ölçek ekonomileri değerleri bulunduğu görülmektedir. Bankalar ölçeğe göre toplulaştırıldığında büyük ölçekli bankalar için negatif ölçek ekonomileri, orta ölçekli bankalar için yaklaşık olarak sıfır ölçek ekonomileri ve küçük ölçekli bankalar için de ölçek ekonomileri bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Farklı aktif büyüklüğündeki özel mevduat bankaları için hesaplanan ölçek ekonomileri Tablo: 19'da verilmektedir. Enflasyon etkisinden arındırmak ve büyüklük ölçüsünü vurgulamak bakımından banka aktif büyüklüklerinin US\$ değerlerine de tablo içinde yer verilmektedir.

Tablo: 20 Aktif Büyüklüklerine Göre Global Ölçek Ekonomileri

Aktif Büyüklüğü (milyar TL)	Aktif Büyüklüğü (milyon US\$)	Banka Sayısı	Ölçek Ekonomisi
3,923.6-800.6	6,067-1,238	8	1.2
800.6-294.4	1,238-455	9	1.09
294.4'ten küçük	455'ten küçük	12	0.97

Yukarıdaki tablodan da izlenebildiği gibi bankacılık sisteminde özel mevduat bankaları için 6,067-1,238 milyon \$ aktif büyüklüğü arasında bankaların üretim teknolojilerinde negatif ölçek ekonomileri bulunmaktadır. Aktif büyüklüğü 1,238 ile 455 milyon \$ arasındaki bankalar için sıfıra yaklaşan ölçek ekonomileri bulunduğu söylenebilecektir. Aktif büyüklükleri 455 milyon US\$'ın altındaki küçük ölçekli bankalar ise 0.94 değerinde ölçek ekonomisi değeri ile sektörde maliyet etkinliği elde ederek çalışan bankalardır. Bu bankalar üretim artırdıklarında maliyetlerindeki artış üretim artışının altında kalmaktadır.

Yukarıda özetlenen sonuçlar Türk bankacılık sisteminde özel mevduat bankaları için optimal ölçek büyüklüğünün orta ölçekli bankalar için geçerli olduğunu göstermektedir. Bu bankalar 800.6 ile 294.4 milyar TL aktif büyüklüğü gibi geniş bir aralıkta yer alabilmektedirler. Bankalar ölçeklerini sözkonusu aralığa dek büyüttükleri sürece maliyet etkinliğine sahip olarak çalışabileceklerdir. Bankaların geniş bir aralıkta optimal ölçeğe ulaşarak çalışabilmeleri U şeklindeki banka ortalama maliyet eğrisinin alt kısmında düz bir bölümün bulunduğuna işaret etmektedir.

Sistem için elde edilen sonuçlar büyük bankaların küçük veya orta ölçekli bankalar karşısında maliyet etkinliği açısından bir avantaja sahip bulunmadığını aksine bu bankaların piyasa payları düşük olmakla birlikte maliyet açısından daha etkin bir üretim teknolojisine sahip bulunduklarını göstermektedir.

5. 2. 3 . Bankacılık Sektöründe Ürüne Özgü Ölçek Ekonomileri

Ürüne özgü ölçek ekonomileri (PSCE) kavramı diğer ürünler ve girdi fiyatları sabitken bankanın üretmekte olduğu tek bir ürünün üretim miktarındaki artışın global ölçek ekonomilerine olan katkısını ölçmek amacıyla hesaplanmaktadır. Maliyet fonksiyonunda tanımlanmış olan iki bankacılık ürünü krediler ve menkul kıymetler için

ayrı ayrı maliyet fonksiyonu esneklikleri özel mevduat bankaları için hesaplanarak aşağıdaki tablolarda sunulmaktadır:

Tablo: 21 Kredilere İlişkin Ölçek Ekonomileri (PSCE)

Aktif Büyüklüğü (milyar TL)	Aktif Büyüklüğü (milyon US\$)	Banka Sayısı	Ürüne Özgü Ölçek Ekonomisi (Krediler)
3,923.6-800.6	6,067-1,238	8	0.68
800.6-294.4	1,238-455	9	0.65
294.4'ten küçük	455'ten küçük	12	0.58

Tablo:22 Menkul Değerlere İlişkin Ölçek Ekonomileri (PSCE)

Aktif Büyüklüğü (milyar TL)	Aktif Büyüklüğü (milyon US\$)	Banka Sayısı	Ürüne Özgü Ölçek Ekonomisi (Menkul Değerler)
3,923.6-800.6	6,067-1,238	8	0.49
800.6-294.4	1,238-455	9	0.43
294.4'ten küçük	455'ten küçük	12	0.38

Yukarıdaki tablolardan da görülebildiği gibi ürüne özgü ölçek ekonomileri hesaplandığında sektörde farklı ölçekteki bankalar tek bir bankacılık ürününün üretimini artırıp diğerini sabit tuttuklarında banka maliyetleri sözkonusu ürünün üretim artışının altında kalmakta yani ürüne özgü ölçek ekonomileri bulunmaktadır. Bu durum her iki bankacılık ürünü için de geçerli bulunmaktadır.

Negatif global ölçek ekonomilerine sahip olan büyük ölçekli bankalar, ancak her iki ürünün de üretimini artırdıklarında 1'den büyük ölçek ekonomileri ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Krediler veya menkul kıymetlerde diğer ürün miktarı sabitken yapılacak bir birimlik bir üretim artışı banka maliyetlerinde bir birimden az bir artış yaratmaktadır. Yine ürüne özgü ölçek ekonomileri sözkonusu olduğunda orta ölçekli bankalarda da her iki ayrı ürün için sıfıra yaklaşan ölçek ekonomileri değil, 1'in altında PSCE değerleri bulunmaktadır.

Her iki ürün için de birim maliyetlere üretim artışının katkısı büyük ölçekli bankalarda daha yüksek olmakta, bu oran ölçek küçüldükçe azalmaktadır. Örneğin krediler için PSCE büyük ölçekli bankalar için 0.68, küçük ölçeklilerde ise 0.58'dir. Menkul değerler için bu rakamlar 0.49 ve 0.38'dir. Bu durum global ölçek ekonomileri ile paralel bir gelişim göstermektedir. Kredilerde ürüne özgü ölçek ekonomileri menkul değerlere kıyasla daha yüksek bulunmakta, bu da kredilerin global ölçek ekonomilerine daha büyük oranda katkıda bulunduğunu göstermektedir. Kredilerdeki artışlar toplam maliyetlerde daha yüksek artışı da beraberinde getirmektedir.

BÖLÜM 6

TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDE PİYASA YAPISI, KÂRLILIK VE OPTİMAL BANKA ÖLÇEĞİ

6. 1. PİYASA YAPISI VE BANKA PERFORMANSI

1980'de alınan ekonomik tedbirler paketi ve bunu takip eden ekonomik ve finansal serbestiye yönelik uygulamalar sonrasında Türk bankacılık sisteminde mevzuat, kurumsal düzenlemeler ve piyasadaki değişimlerle birlikte sektörün daha rekabetçi bir piyasa yapısına kavuşturulması hedeflenmiş bulunmakta idi. Özellikle finansal serbestleşme ile temel olarak ulaşılmak istenilen hedef, reel olarak pozitif faiz uygulaması ile birlikte tasarrufları cazip hale getirerek bankalardaki fonların etkin şekilde yatırıma yönelmesini ve büyümenin ivme kazanmasını temin etmek olmuştur.

Sektörde yapısal olarak yaşanan gelişmelerin bir özeti yukarıda verilmiştir. Buna göre sektörde piyasa yapısına ilişkin olarak 1980 sonrasında yaşanan gelişmeler şunlardır:

Yıllar itibarıyla Türk bankacılık sisteminde sektöre girişler güçleştirilerek engellenmiş bulunduğu ve yeni banka kurma konusunda kısıtlar olduğu için sektörde bulunan bankalar aşırı ölçüde şubeleşerek büyüme yolunu seçmişlerdir. Özellikle büyük ölçekli bankalar itibar sağlama ve koruma amacı da taşıyarak şube sayılarını artırmışlardır. Şubeleşme eğilimi yıllar itibarıyla devam etmiş ancak 1980 sonrası sözkonusu eğilimde göreceli olarak azalma meydana gelmiştir. Özellikle 1990 yılı sonrasında banka şube sayılarında azalma görülmüştür. 1990 yılında 6560 olan banka şubeleri sayısı 1994 yılı sonunda 6104'e inerek % 7 oranında bir azalma göstermiştir. Son yıllarda verimsiz banka şubelerinin kapatılması yönündeki eğilim devam etmektedir. Sözkonusu bu durum bankaların aşırı şubeleşme eğilimlerinin azaldığını ve

bankaların sektörde işlem hacimlerini artırarak büyümeye yöneldiklerini göstermektedir.

Yine 1980 sonrasında yıllar itibariyle sektördeki banka sayısında artış görülmüş, 1980’de sektörde 43 banka varken bu sayı 1994’te 67’ye yükselmiştir. (Bkz: Tablo 10) Yıllar itibariyle sektörde kamu mevduat bankalarının sayısı azalmış, özel mevduat bankası sayısında ise artış görülmüştür. Yine kalkınma yatırım bankaları ile yabancı bankaların sayısında önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Sektörde kamu bankalarının sayılarının azalmasına paralel olarak kamu sektörünün de toplam banka aktifleri içindeki payı düşüş göstermiştir. Söz konusu pay 1980 yılında %51.5 iken yıllar itibariyle azalarak 1994’te % 46.2’ye düşmüştür. Ancak halen kamu sektörünün toplam sistemde yarıya yakın hakimiyeti bulunmaktadır. 1995 yıl sonu itibariyle kamu bankalarının sektördeki krediler içindeki payı % 51.5, mevduat içindeki payı ise 45.2 olarak gerçekleşmiştir. (Bkz: Tablo 12).

Kamu bankalarının yıllar içinde bilanço ve gelir-gider kalemlerinde düşüşler görülmesine karşın yine de sistemdeki payları yüksek bulunmaktadır. Özellikle sektördeki kredilerin yarısının kamu sermayeli bankalarca verilmekte olduğu görülmektedir. Sistemde bulunan 68 bankanın kalkınma ve yatırım bankaları dahil 9’u kamu bankası olmasına rağmen kamu sektörünün bankacılık piyasasında yüksek ölçüde payı bulunmaktadır. 1980 sonrasında izlenen finansal serbesti ve özel sektöre ağırlık veren politikalar sonucunda da kamu sektörünün payında önemli bir azalma meydana gelmemiştir.

1980 sonrası dönemde banka sayısında toplam bir artış görülmekle beraber kamu otoritesinin eğilimleri yönünde sektörde temel olarak mevduat bankalarının kurulması teşvik edilmemiştir. Bu dönemde benimsenen temel politikalar sektöre az sayıda yatırım bankası, yabancı banka şubeleri ve küçük mevduat bankalarının girmesini ve daha çok ihtisas bankacılığı yapılmasını teşvik etmek yönünde olmuştur. Yine aynı dönemde sektörde yeni teknolojiler ve yeni bankacılık ürün ve teknikleri yaygın olarak kullanılma sürecine girmiştir.

Türk bankacılık sistemindeki temel hedeflerden birisi de yabancı bankaların ve yeni yerli bankaların sektöre girmesine izin vermek suretiyle daha rekabetçi bir bankacılık piyasası yaratmak olmuştur. Böylece ortaya çıkan piyasa yapısında bankaların daha rekabetçi mevduat faiz oranları belirleyerek bunları yine göreceli olarak daha düşük faizlerle kredi olarak kullandıracakları düşünülmüştür. Bu durum bankaların hizmet kalitelerini de yükseltecek, sundukları ürün hacminin genişleyip yeni teknolojilerin kullanımı ile birlikte yeni ürünlerin piyasaya sunulmasına yol açacaktır. Finansal liberalleşmenin altında yatan temel düşünce *etkinliğe* sahip bir finansal piyasa yapısı oluşturmak olmuştur.

Piyasa yapısını bu açıdan inceleyecek olursak Tablo:12'deki yoğunlaşma oranlarını incelemek gerekecektir. En büyük 3 banka ele alındığında ortaya çıkan tablo şudur: Bu bankaların toplam mevduat içindeki payı 1980'de %53.3 iken yıllar içerisinde düzenli bir azalma eğilimi göstererek 1994'te %40'a düşmüştür. Toplam kredilerde ise yoğunlaşma oranı %56.1'den %36.7'ye inmiştir. Söz konusu oranlar toplam kredilerdeki yoğunlaşma oranındaki düşüşün daha yüksek ölçüde gerçekleştiğini göstermektedir. Sektördeki en büyük 5 bankanın yoğunlaşma oranları incelendiğinde yine kredilerdeki yoğunlaşma oranındaki düşüşün daha yüksek olduğu görülmektedir. 5 büyük banka için mevduattaki yoğunlaşma oranı 1980'de %69.4'ten 1994'te 56.3'e inerken aynı dönemde kredilerde %69.4'ten 52.3'e düşmüştür. Görüldüğü gibi sistemdeki yoğunlaşma oranlarında düşüş gerçekleşmekle birlikte 1994 yılı sonu itibarıyla yine de büyük bankaların sektör içinde hakimiyeti hissedilmektedir.

Bankacılık sektörüyle ilgili olarak yapılabilecek bir saptama, bankacılıkta mevduat toplama ve kredi dağıtmaya ilişkin işlevlerin ayrı tutularak değerlendirilmesinin bazı eğilimleri daha gerçekçi olarak ortaya koyabileceğidir. Bankacılık sektöründe mevduat toplama işlevinde az sayıda büyük ölçekli bankanın piyasa hakimiyeti bulunmaktadır. Küçük ölçekli bankaların, yurt çapında yaygın şube ağına sahip çalışan büyük ölçekli bu bankalarla mevduat toplama sürecinde rekabete girmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla sektöre yeni giren bankalar daha çok krediler

ve diğer bankacılık hizmetleri alanında etkinlik göstererek bilançonun aktifler kısmında varlıklarını hissettirmişlerdir. Ancak bu etki sektörün toplamı üzerinde fazla etkili olmamış yeni bankaların sisteme girmelerine ve yeni kanuni düzenlemelerle finansal serbestiye yönelik tedbirler alınmasına rağmen sektördeki piyasa yapısı istenilen rekabetçi düzeye ulaşamamıştır. Sektördeki bankalar kredi verdikleri piyasalarda daha yoğun rekabetle karşı karşıya gelmelerine rağmen mevduata ödedikleri faiz oranlarını kontrol ederek “spread” i kendi leyhlerine manipüle edebilmişlerdir (Aydoğan 1990:177-178).

Sistemin tümü için geçerli olan yüksek piyasa yoğunluğu ve büyük bankaların piyasa egemenliğinin bulunduğu oligopolistik piyasa yapısı bu çalışmada analiz edilen özel mevduat bankaları için de geçerli bulunmaktadır (Bkz: Tablo 13). Özel mevduat bankalarının mevduat ve kredilerdeki yoğunlaşma oranları 1994 yılı için sırasıyla %45.5 ve %50.4 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu oranlar 1980’deki %73.7 ve %76.8’den anılan düzeylere inmiş olmakla beraber alt sektörde büyük ölçüde piyasa gücü bulunan büyük bankaların hakimiyeti bulunduğunu göstermektedir. Yine bölüm IV’te gerçekleştirilen regresyon analizinin sonuçları da kârlılık ile piyasa yoğunluğu arasında doğru orantılı bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Daha önce bankacılık piyasası ile ilgili yapılan çalışmalarda çıkan benzer sonuçlar piyasa yoğunluğunun Türk bankacılık piyasasında özel mevduat bankalarının kârlılığını açıklayan önemli bir değişken olduğu sonucuna bizi götürmektedir. SCP hipotezine göre piyasanın az sayıdaki büyük firma tarafından kontrol edildiği, diğer bir deyişle piyasa yoğunluğunun yüksek olduğu durumlarda firmalar aralarında anlaşmaya vararak belirledikleri fiyatlarla tekeli kârlar elde edebileceklerdir. Böylece az sayıda büyük firmanın piyasa hakimiyetinin bulunduğu piyasalarda piyasa yapısı ile firmaların kârlılıkları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunacağını öne süren SCP hipotezi Türk özel mevduat bankaları için doğrulanmış olmaktadır.

Diğer taraftan özel mevduat bankaları için yapılan regresyon analizi verimlilik hipotezini doğrulayıcı sonuç vermemiştir. Verimlilik hipotezinde öngörülen banka piyasa payındaki artışla birlikte kârlılığın da artış trendi göstermesidir. Oysa regresyon

sonuçlarına göre piyasa payının artması banka kârlılığında düşüşe neden olmaktadır. Bu durum daha iyi yönetim kalitesi, daha üstün teknoloji vb nedenlerden kaynaklanan yüksek verimliliğine sahip bankaların bu verimlilik sonucunda piyasadaki paylarını artırarak kârlılıklarını yükseltmediklerini göstermiştir. Diğer bir deyişle piyasada lider konumunda bulunan büyük bankaların bu durumu yüksek verimlilikten değil oligopolcü piyasa yapısında elde ettikleri piyasa gücünden kaynaklanmaktadır.

1980 sonrası yıllarda mali sektörde alınan tedbirler sonucunda faiz oranları üzerindeki tavanlar kaldırılmış, yeni finansal ürün ve kurumların kurulması teşvik edilerek mali piyasalarda derinlik ve çeşitlilik yaratılmaya çalışılmış ve bu konularda önemli mesafeler alınmıştır. Finansal ürünlerin fiyatlaması konusunda da (faiz, ücret ve komisyonlar) mali kurumlar üzerinde doğrudan müdahale ve kısıtlamalar bulunmamaktadır. Ancak mali piyasalarda kaynakları tahvil ve bono ihracı yoluyla büyük ölçüde kamu sektörünün topluyor olması faiz oranlarında yukarı doğru baskı yaratmaktadır. “Crowding-out” etkisiyle özel sektörde kullanılabilecek fonların kısıtlanmasına yol açan bu durum aynı zamanda kullanılabilir fon maliyetlerini yükseltmektedir. Faiz oranlarında oluşan bu maliyet artırıcı baskının yanı sıra bankacılık sektöründe yüksek işletme giderleri, yüksek oranlı kanuni karşılıklar (munzam karşılık ve disponibilibite) ve kesintiler nedeniyle kaynak maliyeti önemli ölçüde yükselmekte, bu durum ise kullandırılan kredi maliyetlerine yansiyarak kredi faiz oranlarını artırmaktadır.

Türk bankacılık sisteminde kaynak maliyetleri uluslararası kıstaslara göre oldukça yüksek bulunmaktadır. Söz konusu durum hem kredi fiyatlamasını artırıcı yönde baskı yaparak kredilerin kullanıcıya getirdiği yükü arttırıp krediyi cazip bir finansman aracı olmaktan çıkarmakta, hem de bankacılık sektörünün uluslararası piyasalarda rekabet gücünü azaltmaktadır. Türk bankaları bu sorunu dış piyasalardan ucuz yabancı para fon talep ederek yükümlülüklerden kaçınma yoluyla aşmaya

çalışmışlardır. Yine bankalar kredi kullandırımına ilişkin yasadan gelen (4) ve piyasa yapısından doğan kısıtları da yurtdışı birimleri aracılığıyla fon kullandırarak bir ölçüde azaltma yolunu seçebilmektedirler. Özellikle Gümrük Birliği'ne girilmiş olan şu günlerde uluslararası işlemlerin hacim ve sayılarının artması ile birlikte Türk bankacılığının da rekabet gücünü artırması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Burada en önemli husus kaynak maliyetlerinin düşürülmesi yönünde çaba sarf edilmesidir.

Gümrük Birliği kapsamında piyasalarda Türk bankacılık sisteminin sunacağı hizmetlere ilişkin yeni ihtiyaçların doğması beklenmektedir. Bu çerçevede bankalar artan dış ticaret, tüketim, orta ve uzun vadeli yatırımların finansmanında daha etkin bir rol üstlenmek durumunda kalabileceklerdir. Bu nedenle bankalar sundukları finansal ürünleri, aktif-pasif vade yapılarını ve fon akım dengeleri ile kaynak ve kullanım fiyatlamalarını bu ihtiyaca göre yönlendirmek durumunda kalacaklardır. Söz konusu tedbirler Türk bankalarının rekabet gücü sağlamaları açısından büyük önem taşımaktadır. Aksi taktirde bankalar yabancı sermayeli bankalar lehine piyasa paylarını yitirebileceklerdir.

Ulusal bankaların özellikle özkaynak yeterliliği, mali bünye ve aktif pasif yönetimi bakımından kuvvetli bir rekabete henüz hazır bulunmadığı düşünülmektedir. Özellikle fon kaynak maliyetlerinin dünya standartlarında yüksek oluşu sektörün rekabet açısından önemli bir dezavantajı olarak görülmektedir. Bu nedenle sektör piyasalarda doğacak yeni finansman ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekebilecek ve daha tercih edilir fiyatlama ile kaynak sunan yabancı kuruluşlar karşısında piyasa gücünü yitirebilecektir. Bankacılık sektörünün bir bütün olarak maliyetlerinde düşüş yaratmak makroekonomik düzeyde alınarak uygulanabilecek yeni kararlarla (kanuni karşılık düzeylerinin, kesintilerin kaldırılması veya dereceli olarak azaltılması gibi) mümkündür. Ancak konunun kamu finansmanına ilişkin boyutu bu hususta asıl önemli

(4) 3182 Sayılı Bankalar Kanunu'nun 38 inci maddesi bankaların kullandırabilecekleri nakdi ve gayrinakdi kredilerin toplamına ilişkin sınırlamaları tanımlamaktadır. Madde uyarınca bankalar özkaynaklarının 20 katına kadar toplam kredi kullandırabilirken, tek bir müşteriye kullandırılacak kredi tutarı da özkaynakların %20'si ile sınırlı bulunmaktadır.

kısıtı oluşturmaktadır. Faizler ve kaynak maliyetleri üzerindeki baskıların ortadan kalkması için esas olarak makroekonomik dengelerin tesis edilmesi ve piyasalarda istikrarın sağlanması gerekmektedir. Diğer taraftan maliyetlerde bir azalma öngörülmediği takdirde, ulusal bankalardan mali bünyesi güçlü, dış piyasalarda kredibilitesi yüksek bankaların sağladıkları dış kaynaklı fonlarla piyasada avantaj sağlayarak rekabetçi kalabilecekleri, diğer bankaların ise pazar kaybedecekleri düşünülmektedir.

6. 2. OPTİMAL BANKA ÖLÇEĞİ VE BANKA MALİYET YAPISI

Türk özel mevduat bankalarının maliyet yapılarını incelemek amacıyla 29 bankaya ilişkin 1990-1994 Eylül dönemine ait 3 aylık bilanço ve gelir-gider tablolarından alınan verilerle bankacılık sistemine ilişkin çokkürünlü maliyet fonksiyonu tahmin edilmiştir. Bu tahminde 588 gözlem yer almıştır. Maliyet fonksiyonunda bankacılık girdi ve ürünlerinin tanımlanmasında bankalara ilişkin olarak “mali aracılık” yaklaşımı benimsenmiş, bankalar işgücü, mevduat ve alınan krediler kullanarak kredi ve menkul değerler üretiminde bulunan aracı kurumlar olarak kabul edilmişlerdir.

Sektörün tümüne ilişkin olarak yapılan hesaplamalarda özel mevduat bankaları için global ölçek ekonomileri 1.35 olarak hesap edilmiştir. Bu sonuç, sektörde üretiminde bulunan iki bankacılık ürünü kredi ve menkul değerlerin her ikisinin de üretiminin bir birim artırılması durumunda sektörün toplam maliyetlerindeki artışın bir birim üzerinde gerçekleşeceğini, diğer bir deyişle sektörde negatif ölçek ekonomileri bulunduğunu göstermektedir. Ancak sektördeki bankalar alt gruplara ayrılarak aktif büyüklüklerine göre ölçek ekonomileri yeniden hesaplandığında sektörde aktif büyüklüğü 455-1,238 milyon US\$ arasında olan bankalar için sıfıra yakın ölçek ekonomileri bulunduğu, 455 milyon US\$’ın altındaki bankalarda 0.97 global ölçek ekonomisi değeri ile ölçek ekonomileri gerçekleştiği ve 1,238 US\$’dan yüksek aktif

büyükliğündeki bankalar içinse 1.2 ile negatif ölçek ekonomileri bulunduğu görülmüştür.

Bu bulgular genel olarak sistemde ortalama maliyet düzeyinin U şekilli bir maliyet eğrisi tarafından tanımlandığını ortaya koymakta ve sektörde büyük bankaların küçük ya da sektöre yeni giren bankalara göre maliyet avantajına sahip olmadığını göstermektedir. Küçük ölçekli bankalar da sektörde maliyet avantajına sahip olarak rekabetçi bir yapı sergileyebilmekte ve büyük ölçekli işletmelerin yanı sıra piyasalarda varlıklarını sürdürebilmektedirler.

Avrupa topluluğuna dahil 10 ülkede (özellikle bankaların çoğunluğunun dahil edildiği) 1500 finansal aracı kurum için temel bankacılık hizmetlerine ilişkin ölçek ekonomileri 1991 yılı için hesap edilmiştir. Söz konusu çalışmanın sonuçları aşağıdaki gibidir (Vennet 1994:527):

Tablo: 23 AT Finansal Kurumlarında Ölçek Ekonomileri (1991) (1)

Aktif Büyüklüğü (Milyon US\$)	Ölçek Ekonomisi
1-100	0.85
100-200	0.88
200-500	0.90
500-1,000	0.93
1,000-1,500	0.95
1,500-2,000	0.96
2,000-3,000	0.97
3,000-5,000	0.98
5,000-1,0000	1.00
10,000-50,000	1.03
50,000+	1.09
Ortalama	0.99

Kaynak: Vennet, 1994

(1) Banka ürünleri krediler ve yatırımlardır.

AT ülkeleri için 1991 yılında global ölçek ekonomileri 0.99 olarak hesap edilmiştir. Bu bulgu kurumlar topluluğu için ölçek ekonomilerinin bulunduğunu göstermektedir. Bankalar aktif gruplarına göre ayrılarak ölçek ekonomileri buna göre yeniden hesap edildiğinde 1 milyar US\$'ın altındaki aktif büyüklüğüne sahip bankaların yüksek maliyet etkinliğine sahip olarak çalıştıkları görülmektedir. 3-10 milyar US\$ arasındaki aktif büyüklüğündeki bankalar örnek grup içerisinde maliyet minimizasyonunun gerektirdiği optimal ölçekle çalışan banka grubudur. 10 milyar üzerindeki aktife sahip bankalarda ise negatif ölçek ekonomileri ortaya çıktığı görülmektedir. Sonuçlar AT üyesi ülkelerde büyük bankaların maliyet dezavantajı ile maliyet etkinsiz olarak çalıştıklarını göstermektedir.

AT için yapılan çalışmalarla Türk özel bankalarına ilişkin araştırma sonuçları ölçek ekonomileri açısından paralellikler taşımaktadır. Her iki çalışmada da piyasalar için büyük ölçekli bankalar maliyet etkinliğinden uzak, küçük ölçekli bankalar maliyet açısından etkin ve pozitif ölçek ekonomilerine sahip, orta ölçekli bankalar ise sektörde sifıra yakın ölçek ekonomileri ile çalışan optimal ölçekte bulunan bankalar olarak teşhis edilmektedir. Ancak çalışmalardaki büyük, orta ve küçük ölçek tanımı AT ve Türk bankacılık piyasaları için büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Türk bankacılık piyasaları için optimal ölçek aralığı 455-1,238 milyon US\$ aktif büyüklüğü için tanımlanırken AT piyasasında bu aralık 3,000-10,000 milyon US\$ aktif büyüklüğü olarak tanımlanmaktadır. Gümrük Birliği'ne girildiği ve Avrupa bankacılık piyasaları ile yoğun rekabete girilmesinin söz konusu olduğu bu günlerde Türk ve AT piyasalarındaki bankaların ölçeklerindeki büyük farklar Türk bankacılık sisteminin işlem hacmi ve rekabet gücü hakkında yeni soruları gündeme getirmektedir.

Avrupa Topluluğunda mali kurumları ilgilendiren mevzuat, özellikle İkinci Banka Direktifi (Second Banking Directive) uluslararası bankacılık işlemlerine ilişkin kuralların uyumlaştırılmasına ilişkin hükümler taşımaktadır. İlgili mevzuattan yola çıkarak pek çok AT ülkesinde son yıllarda satın alma (acquisition) ve birleşme (merger) faaliyetlerine hız verilerek birçok satın alma ve birleşme operasyonu

gerçekleştirilmiştir. 1987-1992 yılları arasında AT'da ulusal ve uluslararası düzeyde 1100'ün üzerinde satın alma olduğu bildirilmektedir (Vennet 1994:528).

Genel olarak satın alma veya birleşmeler banka yöneticileri tarafından rekabetçi güç kazanmak, yeni ve modern teknolojiye ulaşabilmek ve finansal globalleşme sürecine ayak uydurabilmek gibi düşüncelerle gerekli görülerek gerçekleştirilmektedir. Ancak aynı zamanda hükümetlerin ve denetim otoritelerinin de finansal aracı kurumları büyüme yönünde teşvik ettikleri bilinmektedir. Türk bankacılık sektöründe de benzer yönde eğilimler mevcut bulunmaktadır. Gümrük Birliği'ne girilmesinin bir süreç halinde bankacılık sektöründe ortaya çıkaracağı etkiler şunlar olabilecektir:

- Banka işletme yapısında yeni düzenlemeler ortaya çıkabilecek, dış ticaret ve uluslararası pazarlama departmanlarına ağırlıklı olarak önem verilecek, şube ve personel sayılarında verimlilik sağlanmaya çalışılırken, nitelikli personel ihtiyacı artacaktır.

- Yeni yabancı bankaların piyasaya girmesi ile piyasalarda rekabet artacak bunun sonucunda finansal ürün fiyatlarında düşüş ve ürün çeşitlenmesi ve ürün kalitesinin artması sonucu doğabilecektir.

- Yeni piyasa şartlarında hem yerli piyasalarda yeni bankaların yaratacağı rekabet hem de Türk bankalarının uluslararası piyasalarda artacağı düşünülen işlem hacmine paralel olarak büyük ölçekle çalışmak bankalara rekabet avantajı sağlayabileceğinden halihazırda Türk bankacılık piyasasında bulunan bankalarda birleşme ve büyüme, satın alma ve hisse devirleri yönünde eğilimler artacak, bu gelişmeler ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleşebilecektir.

Ancak Türk bankacılık sektörü için geçerli olan bu kavramlar uygulanır ve banka birleşme veya satın almaları gerçekleştirilirken göz önünde bulundurulması gereken en kritik hususlardan birisi, maliyet açısından etkin bir ölçek büyüklüğüne

ulaşmak olmalıdır. Bu bakımdan Türk bankacılık sisteminde optimal banka ölçeğine ulaşmak için küçük veya orta büyüklükteki bankalar arasında 455-1,238 milyon US\$ arasındaki aktif büyüklüğünü aşmayacak birleşme ve satın almalar teşvik edilebilecektir. Ancak maliyet açısından etkinliğin sağlandığı bu ölçek büyötmeye yönelik uygulamalar piyasada yoğunluğunu yükseltecek ve büyöyen bankaların piyasa gücünü artırarak rekabetçi yapı üzerinde olumsuz etki yaratacaktır. Diğer taraftan maliyet etkinliği ve organizasyon yapısı gözönüne alınmadan gerçekleştirilen birleşme ve satın almalar bankaların verimliliği üzerinde ciddi düşüşlere neden olabilecektir. Söz konusu durum bankaların mali yapısı ve genelde bankacılık sektörü üzerinde bozucu etki yaratacaktır.

BÖLÜM 7

SONUÇ

Türk mali sisteminde 1980 yılından itibaren uygulamaya konulan mali serbestleşme politikaları kapsamında bankacılık sektöründe daha rekabetçi bir piyasa yapısı yaratma amacına yönelik olarak piyasaya girişteki kısıtlamalar büyük ölçüde kaldırılarak girişler göreceli olarak serbest bırakılmış, fiyat rekabeti üzerindeki sınırlamalar da kaldırılmıştır. Mali sektörde serbesti yaratma yoluna gidilerek hedeflenen tasarruflara pozitif reel faiz verilerek tasarrufların teşvik edilmesi ve bu şekilde artırılan fonların bankacılık sistemi aracılığıyla etkin yatırımlara yönlendirilmesi olmuştur. Liberal yapıdaki bir bankacılık sisteminde bankacılık piyasasında rekabetin artarak ürün fiyatlarında düşüş görüleceği, bunun da nihai olarak kullanılan kredi maliyetleri üzerinde olumlu yönde gelişme sağlayacağı düşünülmüştür. Düşük kredi maliyetlerinin yatırımları teşvik ederek yüksek oranlı ekonomik büyüme sağlayacağı açıktır.

1980 sonrasında sektörde yaşanan gelişmeler ve bankacılık piyasasının yeni yapısı II. ve III. bölümlerde ele alınmıştır. Bu bölümlerde yapılan belirlemeler 1980-1994 yılları arasında mali piyasalarda derinleşmenin arttığını, özellikle M2Y ve M2Y+menkul kıymetlerin GSMH'ya oranında önemli yükselmeler yaşandığı görülmektedir. Sözkonusu oranlar sırasıyla 1986'da % 24.2 ile 32.1'den 1994 sonu itibarıyla % 30.8 ve 50'ye artmıştır. Bankacılık sektörünün payı mali sektör içinde göreceli olarak azalmakla birlikte GSMH içinde yıllar itibarıyla düzenli olarak artarak 1980'deki %29.8'lik payından 1994'te %52.32'ye yükselmiştir. Sözkonusu durum mali piyasaların büyüyerek derinleştiğini bankacılık dışı finansal kurumların ve sermaye piyasalarının hacmini artırdığını göstermektedir.

Yine bankacılık sisteminde gözlenen değişimlerden birisi sektörde ürün çeşitliliğinin artması yeni bankacılık ürün ve işlemlerine gün geçtikçe daha çok ağırlık

verilmesi olmuştur. Bunlar underwriter işlemleri, menkul kıymet işlemlerine aracılık faaliyetleri, portföy yönetimi, kredi kartı hizmetleri ve dövizli işlemler olarak özetlenebilecektir. Bankacılık sektöründe önemli bir aktif kalemi olarak son dönemlerde ağırlığını artıran menkul değerler ise yıllar itibariyle artış göstererek 1994 yılı sonunda toplam aktiflerin %11.2'si tutarına ulaşmıştır. Menkul kıymet portföyündeki bu artış kendisini aynı zamanda menkul değerlerden elde edilen gelirler kalemindeki yükselmeyle de göstermektedir.

Yukarıda özetlenen gelişmeler Türk mali sisteminde ve özel olarak bankacılık sisteminde son yıllarda belirgin bir derinleşme ürün çeşitlenmesi yaşandığını göstermektedir. Ancak bu olumlu gelişmelerin tümüyle bankacılık sektörünün rekabetçi yapısında köklü bir değişiklik yarattığını söylemek mümkün görünmemektedir.

1980 sonrasında yıllar itibariyle sektördeki banka sayısında artış görülmüş, 1980'de sektörde 43 banka varken bu sayı 1994'te 67'ye yükselmiştir. Yıllar itibariyle sektörde kamu mevduat bankalarının sayısı azalmış, özel mevduat bankaları, kalkınma yatırım bankaları ile yabancı bankaların sayısında ise artış görülmüştür. 1980 sonrasında sektördeki banka sayısı artırılarak özellikle de yabancı sermayeli bankaların girişine izin verilmiş bu suretle daha rekabetçi bir bankacılık piyasası yaratılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde kamu bankalarının sektördeki toplam payı azalmakla beraber 1994 yılı sonu itibariyle bu pay toplam aktiflerde halen %46.2'dir.

Yabancı bankalar bankacılık piyasasına yeni ve modern yönetim anlayışı, teknolojik yenilikler ve daha kaliteli personel kullanımı gibi bir takım olumlu etkiler getirmek ve bunların bankacılık sektörüne yerleşmesini sağlamakla birlikte finansal piyasalarda istenilen ölçüde rekabetçi unsurları sağlayamamışlardır. Bu bankalar daha çok bu alanda yetişmiş personelleri ve uluslararası şube ağları sayesinde uzmanlık sahibi oldukları uluslararası ticari işlemlerde yoğunlaşmış, klasik anlamda mevduat bankacılığı değil toptan bankacılık (veya uzman bankacılık) işlemleri gerçekleştirmek üzere sektörde yerlerini almışlardır. Bu durum Türk bankacılık piyasasındaki piyasa

yoğunluğu yüksek oligopolcü yapıyı değiştirememiş ancak yıllar itibariyle belirli ölçüde azalmasını sağlayabilmiştir.

Bölüm IV'te gerçekleştirilen regresyon analizinin sonuçları da kârlılık ile piyasa yoğunluğu arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. SCP hipotezine göre piyasanın az sayıdaki büyük firma tarafından kontrol edildiği, diğer bir deyişle piyasa yoğunluğunun yüksek olduğu durumlarda firmalar aralarında anlaşmaya vararak belirledikleri fiyatlarla tek elci kârlar elde edebilmektedirler. Büyük bankaların piyasa yoğunluğu arttığı ölçüde firmaların kârlılıklarının artacağını öne süren SCP hipotezi Türk özel mevduat bankaları için doğrulanmış olmaktadır.

Diğer taraftan özel mevduat bankaları için oluşturulan kârlılık denklemine ilişkin regresyon analizi verimlilik hipotezini doğrulayıcı sonuç vermemiştir. Verimlilik hipotezinde öngörülen banka piyasa payındaki artışla birlikte kârlılığın da artış trendi göstermesidir. Oysa regresyon sonuçlarına göre piyasa payı değişkeni tek başına denkleme dahil edildiğinde istatistiki olarak anlamsız bulunmuş, piyasa yoğunluğu değişkeni ile birlikte dahil edildiğinde ise negatif katsayı ile anlamlı çıkarak yine verimlilik hipotezini doğrulamamıştır. Diğer bir deyişle piyasada lider konumunda bulunan büyük bankaların yüksek oranlı getirileri yüksek verimlilikten değil oligopolcü piyasa yapısında elde ettikleri piyasa gücünden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra ters işaretli sonuç veren verimlilik değişkeni sektördeki büyük ölçekli bankaların verimsiz çalışıklarına işaret etmektedir.

Piyasadaki bankaların maliyet yapılarını belirlemeye dönük olarak tahmin edilen Translog maliyet fonksiyonu katsayılarından yola çıkılarak hesap edilen global ölçek ekonomileri değeri özel sermayeli mevduat bankaları için 1.35 olarak bulunmuştur. Bu durum özel mevduat bankalarının negatif ölçek ekonomileri ile çalıştığını göstermektedir. Söz konusu ölçek ekonomisi rakamı bankalar küçük, orta ve büyük ölçekli olarak ayrıldığında farklı sonuç vermiş, büyük ölçekli bankaların negatif ölçek ekonomileri ile çalıştığını, küçük bankalarda ölçek ekonomileri bulunduğunu,

orta ölçektekilerin ise sıfıra yakın ölçek ekonomileri ile optimal büyüklükte çalışan firmalar olduğunu ortaya koymuştur. Ürüne özgü ölçek ekonomileri ise krediler ve menkul değerler için tek tek alındığında her iki üründe de farklı büyüklükteki bankaların tümü için ölçek ekonomileri bulunduğu işaret etmektedir.

Türk bankacılık sektöründe rekabet gücünü artırmaya yönelik olarak banka birleşme veya satın almaları gerçekleştirilirken veya bankalar işlem hacimleri ile şube ağlarını artırırlarken göz önünde bulundurulması gereken en kritik hususlardan birisi, maliyet açısından etkin bir ölçek büyüklüğüne ulaşmak olmalıdır. Ancak özellikle kamu otoritesi tarafından gözönünde bulundurulması gereken bir husus maliyet açısından etkinliğin sağlandığı ölçek büyütme yönelik uygulamaların da piyasada yoğunluğunu yükselterek piyasadaki rekabetçi yapı üzerinde olumsuz etki yaratabileceğidir. Diğer taraftan maliyet etkinliği ve organizasyonel yapı gözönüne alınmadan gerçekleştirilen birleşme ve satın almalar ise bankacılık sisteminin verimliliğini büyük ölçüde düşürebilecektir.

KAYNAKÇA

AKKURT, A. ve Diğerleri

1991 Developments in the Turkish Banking Sector 1980-1990.
Ankara: T.C. Merkez Bankası.

ATİYAS İ., H. ERSEL

1992 "The Impact of Financial Reform: The Turkish Experience"
World Bank Working Paper, Industries Series No.65.

AYDOĞAN, K.

1990 "The Competitive Structure of Turkish Banking Industry"
Discussion Paper, T.C. Merkez Bankası.

BAUMOL, W. J., J. C. PANZAR ve R. D. WILLIG

1988 Contestable Markets and the Theory of Industry Structure.
Florida: Harcourt Brace Jovanovich Inc.

BENSTON, G. J., G.A. HANWECK ve D. B. HUMPHREY

1982 "Scale Economies in Banking, A Restructuring and Reassessment"
Journal of Money Credit and Banking, 14,4: 435-455.

CLARK, J. A.

1988 "Economies of Scale and Scope in Depository Financial Institutions: A
Review of the Literature"
Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review, September-
October: 16-33.

COWELL, F. A.

1986 Microeconomic Principles.
Southampton: The Camelot Press.

CHRISTOPHER, P., B. LOWES, L. DAVIES,

1993 Collins Dictionary of Economics.
Glasgow: HarperCollins Publishers.

ÇAPOĞLU, G. ve K. AYDOĞAN

1989 Bankacılık Sistemlerinde Etkinlik ve Verimlilik: Uluslararası Bir Karşılaştırma.

Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi.

ÇIKRIKÇI, M.

1990 Türk Bankacılık Sistemi'ne İlişkin Bir Değerlendirme.

Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi.

ÇILLI, H.

1993 "Türk Ticaret Bankacılığında Ölçek ve Kapsam Ekonomileri"
T.C.M.B. Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2 (Toplu Sayı): 33-57.

DENİZER, C. ve H. ÇILLI

1989 Market Structure Performance Relationship in Turkish Banking System.
Discussion Paper, T.C. Merkez Bankası.

DORNBUSCH, R. ve REYNOSO A.

1989 "Financial Factors in Economic Development"

American Economic Review, Proceedings of the American Economic Association, May: 204-209.

ERTUĞRUL, A. ve O. ZAIM

1996 Türk Bankacılığında Etkinlik-Tarihi Gelişim Kantitatif Analiz.

Ankara: Bilkamat İşletme ve Finans Yayınları.

FRIEDMAN, JAMES W.

1983 Oligopoly Theory.

New York: Cambridge University Press.

GILBERT, R. A.

1984 "Bank Market Structure and Competition"

Journal of Money, Credit and Banking, 16, 4: 617-645.

GUJARATI, D.

1983 Basic Econometrics.

Tokyo: McGraw Hill , Inc.

HIRSCLEIFER, J., A. GLAZER

1992 Price Theory and Application.
New Jersey: Prentice Hall.

HUMPHREY, D. B.

1987 "Cost Dispersion and the Measurement of Economies in Banking"
Federal Reserve Bank of Richmond, May-June:24-38.

KIM, M.

1985 "Scale Economies in Banking: A Methodological Note"
Journal of Money, Credit and Banking, 17, 1: 96-102

KOUTSOIYANNIS, A.

1983 Modern Microeconomics.
Hong Kong: The Macmillan Press Ltd.

LAWRENCE, C.

1989 "Banking Costs Generalized Functional Forms and Estimation of
Economies of Scale and Scope"
Journal of Money, Credit and Banking, 21, 3: 368-380.

LIPSEY, R.G., P.N. COURANT, D.D. PURVIS ve P.O. STEINER

1993 Economics
New York: Harper Collins College Publishers Inc.

MADDALA, G.S.

1989 Introduction to Econometrics.
New York: Mac Millan Publishing Company.

MOLYNEUX, P.

1993 "Cooperation and Rivalry in European Banking"
Institute of European Finance, University College of North Wales
Research Papers in Banking and Finance, RP 93/14.

MULDUR, U.

1992 "Economies of Scale and Scope in National and Global Banking Markets"
A. STEINHERR (Ed.), The New European Financial Marketplace.
31-48.

SMIRLOCK, M.

1985 "Evidence on the (Non) Relationship Between Concentration and Profitability in Banking"

Journal of Money Credit and Banking, 17,1: 69-83.

STIGLER, G.J., BOULDING K.E. (Eds.)

1964 Readings in Price Theory.

Northampton: John Dickens and Co. Ltd.

VARIAN, H.

1991 Microeconomic Analysis.

New York: W.W. Norton and Company.

VENNET, R.V.

1994 "Economies of Scale and Scope in EC Credit Institutions"

Cahiers Economiques de Bruxelles, 144: 507-549.

